

O. Çaryýewa, O. Çaryýewa

**DILEWARLYK
SUNGATYNYŇ TARYHY
WE ESASLARY**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

UOK 378:81 – 11 + 82

Ç 21

Çaryýewa O., Çaryýewa O.

Ç 21 **Dilewarlyk sungatynyň taryhy we esaslary.** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

Taryh ylmylarynyň kandidaty J.S. Annaorazowyň ylmy redaksiýasy bilen.

TDKP № 389, 2014

KBK 81.2 + 83.3 ýa 73

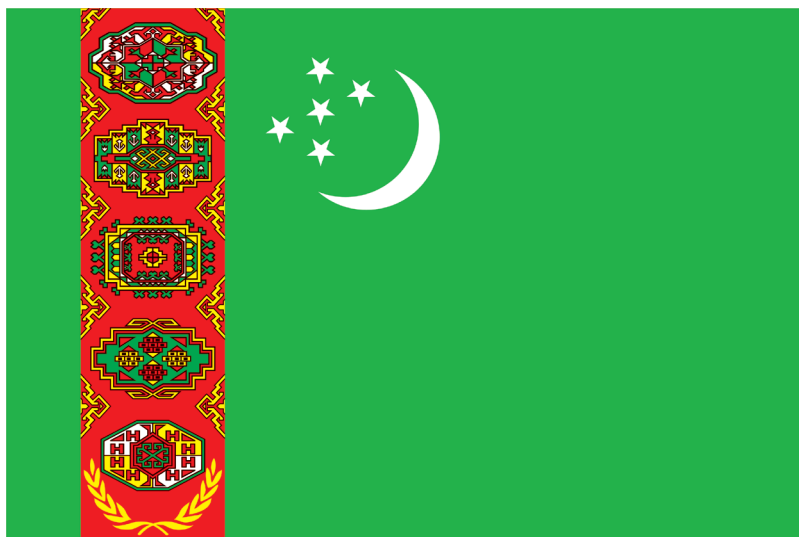
© O.Çaryýewa, O.Çaryýewa, 2014.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Dilewarlyk sungaty barada umumy düşünje. Ýewropa ýurtlarynda dilewar adamlary «orator» diýip atlandyryýarlar. «Orator» latyn sözi bolup, geplemegi, gepleýän adamy aňladýar. Sözüň dar, hakyky manysynda ol märekäniň önünde çykyş etmegi başaryan adam diýmekdir. «Dilewar» sözi bilen birlikde türkmenlerde suhangöý sözi hem ulanylýar. Suhangöý sözünüň «suhan» bölegi, «söz, gep» diýen, «göý» bolsa «oňat sözleýän, saýraýan» diýen manyny berýär. Suhangöý diýlende, dilewar, çeper geplemäge, sözi ýerber-ýer, jaýba-jaý aýtmaga ökde, sözüň logikasyna, gepiň aýlawyna berk düşünyän adam göz önüne gelýär. Akyldarymyz Magtymguly Pyragy hem bu barada:

«Suhangöý men» diýen kändir jahanda,
Her kim Şapbas dek suhanwer olmaz –

diýip, öz döwründe meşhur sefawi hökümdary şa Apbasyň (1587–1628 ý.) suhangöýligine – dilewarlygyna taý tapylmandygyny aýdýar.

Dilewaryň sözi – bu çeperçilik taýdan işlenen adaty söz bolup, diňleýjilere güýçli täsir ýetirýän sözdür. Şeýlelikde, sözüň hakyky manysynda dilewar – bu ýöne gepleýän adam däl-de, märekä ýüzlenmek bilen haýsydyr bir durmuşy wezipäni ýerine ýetirýän adamdyr.

Dilewarlyk iň gadymy döwürlerde döreýär. Watanymyzyň ýerlerinde Altyndepe we Marguş siwilizasiýalaryny döreden atabalarymyzyň ýaşayyş-durmuş şertleri, hojalyk ýöredişleri, meşgul bolan kärleri bilen baglanyşykly dürli ynançlary saklanyp galypdyr. Durmuşy we dini ynançlary berjaý etmegiň zerurlygyny, olary berjaý etmegiň düzgünlerini düşündiren adamlaryň dilewarlygyň ilki başky usullaryny peýdalanandyklaryny taryhy maglumatlardan bilmek bolýar.

Dilewarlyk şol zamanda ýaşan adamlaryň maslahatlarynda olary haýsy-da bolsa bir meseläni çözmäge ugrukdyrypdyr. Jemgyýetiň ösmegi dilewarlygyň ähmiýetini artdyryar hem dilewarlyk adamlaryň durmuşynyň barha köp ugurlarynda peýdalanylýp başlanýar. Jemgyýetde demokratiýa näçe giň ýaýrasa, şonça-da onda bir mesele barada dürli pikirleri orta atmaga, şony çözmegiň dürli usullaryny hödürlemäge mümkinçilik döreýär. Hatda diktatorçylyk (hökmürowan) düzgüniň höküm sürýän ýerinde-de diktator öz talabynyň dogrudygyny subut etmäge mejbur bolýar.

Jemgyýetçilik durmuşynyň öwrülişikli pursatlarynda onuň ähmiýeti has-da ýokarlanýar. XX asyrdan dilewarlyk jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň möhüm ugurlarynyň biri hökmünde biziň ýurdumyzda birnäçe gezek ýokary galmagy we pese düşmegi başdan geçirdi. Russiýada bolup geçen Fewral we Oktýabr wakalarynyň döwründe we XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda dilewarlygyň ähmiýetiniň uly bolandygyna garamazdan, Ikinji jahan urşundan soň tä 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli, onuň ähmiýeti doly pese gaçypdy, sebäbi şol döwürde dürli pikirleri aýtmaga mümkinçilik bolmady. Diňe Kommunistik partiýanyň «parasatly» pikirlerine uýmaly boldy. XX asyryň 80-nji ýyllarynyň ahylarynda we 90-njy ýyllaryň başlarynda öňki SSSR-iň jemgyýetçilik-syýasy durmuşynda bolup geçen öwrülişikli, ykbal çözüji wakalaryň netijesinde dilewarlygyň ähmiýeti täzeden ýokarlanyp ugrady.

Dilewarlyk sungatynyň ýüze çykyşyny, döreýşini we kemala gelşini birnäçe döwürlere ýa-da tapgyrlara bölmek bolar. Her bir döwürde dilewarlyk sungatynyň özboluşlylygy, öňde duran maksatlary we wezipeleri bardyr.

Dilewarlygyň peýdalanylýan ýerleri. Gadymy wagtlardan bäri çykyşyň maksadyna hem-de mazmunyna laýyklykda, dilewarlygyň dürli görnüşleri ulanylýar. Olardan öwgi, kazyýet, syýasy, ylmy we wagyz-nesihat çykyşlary, jedel, sapak, söhbet, tanyşdyrma görnüşlerini bellemek bolar. Dilewarlyk jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň, esasan, aşakdaky ýaly dürli ugurlarynda peýdalanylýar:

1) Dürli mazmundaky ýygnaklarda, maslahatlarda, mejlislerde, gurultaýlarda, ylmy-amaly maslahatlarda köpçülige ýolbaşçylyk etmekde we syýasy iş geçirmekde ulanylýar.

2) Syýasy, ylmy we wagyz-nesihat çykyşlary syýasy partiýalar, jemgyýetçilik guramalary tarapyndan köpçülige öz pikirlerini, syýasy ugurlaryny hem-de maksatlaryny, ylmy garaýyşlaryny beýan etmek we ilaty öz tarapyna çekmek üçin peýdalanylýar.

3) Okuw mekdeplerinde mugallymyň janly sözi bilim ulgamynyň özeni bolup durýar.

4) Ylmy dabaralar (simpoziumlar,) hünär okuwlary (seminarlar), ylmy ösdürmekde ägirt uly orun tutýarlar.

5) Halkara forumlarynda (syýasy, ykdysady, medeni we başgalar) çykyş etmekligiň öz ýurduň içeri we daşary syýasatyny düşündirmekde hem-de wagyz etmekde ähmiýeti uludyr.

6) Radioda we teleýaýlymda, dokumental kinoda söhbetler, jedeller, interwýu (sorag-jogap) bermeklik öz syýasatyňy wagyz etmekde ägirt uly orun tutýar.

7) Dini wagyzçylar, ruhanlylar öz çykyşlary bilen ilata, dine uýýanlara ägirt uly ruhy täsir edýärler.

8) Adamlaryň önünde çykyş etmek, olar bilen ikiçäk gürleşip bilmek her bir ýolbaşçynyň hökmany borjudyr.

Diýmek, öz pikirini adamlara düşnükli we täsirli ýetirip bilmek hemme ýerlerde-de hökmany zatdyr. Emma köp adamlaryň köpçülikde öz pikirini doly beýan edip bilmän, kagyздan gözünü aýyrman, ýüregedüşgünç çykyşlar edýän halatlaryna häli-şindi duş gelmek bolýar. Şeýle ýagdaý çykyş edýäniň dilewarlyk ukybynyň pesligi netijesinde ýüze çykýar. Dilewarlykdan başy çykmaýan adamlar aýdýan pikirleriniň mazmunyny haýsy görnüşde bermelidigini bile-noklar. Dilewar näme aýtmalydygyny bilmekden başga-da, nähili aýtmalydygyny hem bilmelidir. Şular bilen birlikde dilewaryň işiniň bir-näçe tapgyrlara bölünýändigini hem bellemek gerek. Olary iki esasy topara jemläp bolar:

1) çykyşa taýýarlyk;

2) çykyş.

Dilewaryň işiniň gurluşy:

Çykyşa taýýarlygynyň esasy tapgyrlary	Çykyş
Temaný saýlap almak, çykyşyň maksadyny, görmüşini we meselesini anyklamak	Märekäniň önünde dilewaryň özüni alyp barşy, märekäni dolandyrmak
Maglumatlary taýýarlamak	Sözlemegiň tehnikasyny
Sözün logiki taýdan gurluşy (sazlaşygy), maksatnamasy	Soraglara jogap bermek we jedelleşmek sungaty
Subut etmek we delil (argument) getirmek	
Diliň we stiliň üstünde işlemek	

Bu gözükdiriji çyzygy dilewarlyk ussatlygyny gazanmak üçin maglumatlary öwrenmegiň yzygiderlilikini we temalaryny kesgitleýär. Şeýle gözükdiriji dilewara çykyşa taýýarlanmagyň usulyny we çykyş prosesini açyp görkezýär.

Adaty durmuşda bu yzygiderliliğiň bozulmagy-da mümkindir. Sebäbi çykyşa taýýarlanmagyň başgançaklary dilewaryň şahsy aýratynlygyna, tejribesine baglydyr. Tejribeli dilewarlaryň özläriniň öň toplan tejribesine daýanyp, çykyşyň ähli düzüm böleklerini logiki yzygiderlilikde tertipleşdirip, taýýarlyksyz çykyş etmekleri-de mümkindir.

Şeýlelikde, dilewarlyk sungaty – bu dilewaryň adamlara, köpçülige täsir etmek maksady bilen, çykyşa taýýarlanmak we söz sözlemek üçin toplan bilimleriniň, tejribesiniň, endikleriniň we başarnyklarynyň jemidir.

Dilewarlyk sungatyny öwrenmeklik hakykat ýüzünde tejribe toplamakdyr, ýagny ol diňe bilimleriniň jemi däl-de, başarnyklaryň we endikleriniň hem jemidir. Bu barada meşhur rim dilewary Mark Tulliy Siseron (b.e.öňki 106-43 ý.) «Şahyr bolup dogulýarlar, dilewarlygy öwrenýärler» diýip ýazypdyr.

Dilewarlygyň häzirki zaman ähmiýeti. Garaşsyz Türkmenistanyň önünde durýan ägirt uly syýasy, durmuş-ykdysady we medeni wezipeler diňe ilatyň döwletiň jemgyýetçilik-syýasy durmuşyna işjeň gatnaşan halatynda amala aşyrylyp bilner. Şu durmuş hakykatyny göz önünde tutup, ösüp gelýän ýaş nesil dilewarlygyň, çeper sözlüligiň çylşyrymly tärlerini ele almalydyr.

Dilewarlygyň ylym hökmünde öwrenilmeginiň maksady dilewarlygyň taryhyny öwrenmekden, şonuň ýaly-da onuň nazary hem-de usulyýet esaslary barada yzygiderli düşünje döretmekden ybaratdyr. Şundan ugur alnyp, şu okuw kitabynda dilewarlygyň gadymylygy, onuň ýüze çykyşy, ylym hökmünde kemala gelşi we häzirki wagtdaky ähmiýeti barada gürrüň edilýär. Şol bir wagtyň özünde-de dilewarlygyň baý tejribesini, onuň tärlerini, usullaryny öwrenmegiň gerekdigi nygtalýar. Dilewarlygyň beýleki jemgyýetçilik-syýasy bilimler, hususan-da, filosofiýa, taryh, logika, sosiologiýa, syýasaty öwreniş, pedagogika, psihologiýa, lingwistika we beýlekiler bilen baglanyşygy açylyp görkezilýär.

Okuw kitabynda dilewarlyk sungatynyň diňe bir dilewaryň adamlara täsir etmek maksady bilen çykyşa taýýarlanmak we söz sözlemek üçin toplan bilimleriniň jemi däl-de, eýsem başarnyklaryň, endikleriniň hem jemidigi aýdyňlaşdyrylýar.

Suwa girmän ýüzmegi öwrenip bolmaýşy ýaly, yzygiderli taýýarlanmazdan we çykyş etmezden, dilewarlyk sungatynyň usullaryny ele almak mümkin däldir. Şonuň üçin nazary bilimleri öwrenmegiň ýörite gönükmeleri hem-de maşklary ýerine ýetirmek bilen utgaşdyrylmagy juda zerurdyr.

Ýöne diňe bilimleri, başarnyklary bolan adam diňleýjilerde gyzyklanma döredip bilmez. Ol her bir çykyşyna döredijilikli çemeleşmelidir. Dilewar diňe ylhamly, täsirli hem-de joşgunly çykyş eden mahalynda, diňleýjiler oňa gulak salarlar. Görnüşi ýaly, dilewarlyk hem-ä sungatdyr, hemem pişedir we işdir. Görnükli dilewarlar Demosfeniň (b.e.öňki 384-322 ý.), Mark Tullii Siseronyň (b.e.öňki 106-43 ý.), Deýl Karneginiň (1888-1955 ý.) ykbalyna göz aýlananda, diňe tutanýerli hem-de döredijilikli zähmetiň netijesinde, dilewarlyk-da uly üstünlikler gazanyp boljakdygyna göz ýetirmek bolýar. Elbet-

de, her bir adamyň öz şahsy aýratynlyklary bardyr. Bir adam beýik dilewar bolup biler, beýlekisi gowy dilewar bolup biler. Emma dilewarlyga düýbünden ukypsyz adam ýokdur. Güýçli dilewar bolmak üçin ýadawsyz, tutanýerli we irginsiz işläp, öz bilim derejäni ýokarlandyrmaly, tejribäni artdyryp, ukyp-başarnyklaryňy taplamaly.

Jemläp aýdylanda, dilewarlyk sungaty – bu subýektiw we obýektiw, döredijilikli hem-de ylmy çözümleri özünde jemläp, diňleýjileriň aňyna hem-de duýgularyna täsir etmekdir. Bu sungaty dil serişdeleriniň kömegi bilen adamlara täsir edip, olary ynandyrmagy, terbiýelemegi, bilimleri ýaýratmagy öz öňünde wezipe edip goýan her bir şahsyýet ele almalydyr.

I BÖLÜM. DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TARYHY KÖKLERI WE ÖSÜŞI

Ş1. Gadymy döwürde dilewarlygyň sungat hökmünde ýüze çykyşy we kemala gelşi

Dilewarlyk sungatynyň döremegi. Öň bellenişli geçilişi ýaly, dilewarlygyň iň irki başlangyçlary şindi urug-jemagatçylyk gurluşy döwründe ýaşan taýpalarda ýüze çykýar. Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygynda ýerleşýän gadymy Derýaarylygynyň (Mesopotamiýanyň) ýaşajylarynyň harby-gahrymançylyk (epiki) aýdymlarynda taýpa serdarlarynyň halk ýygnygynda eden çykyşyny nokerleriň goldandygy ýa-da goldamandygy barada maglumatlar bar. Şol ýygnyklarda serdarlar tirdeslerine öz kararlarynyň dogrudygyny dilewarlyk sungatyny peýdalanyp düşündirmeli bolupdyrlar. Ruhanylar hem märekä ol ýa-da beýleki dessurlary ýerine ýetirmegiň hökmandygyny subut etmäge çalşypdyrlar.

Assiriýada we Wawilonda dilewarlyk sungaty giňden ýaýrapdyr. Gadymy Gündogaryň edebiýatynda patyşanyň, weziriň öz ogullaryna öwüt-nesihat (didaktiki) berýän eserleri giňden ýaýrapdyr. Oňa mysal hökmünde Gadymy Müsüriň orta patyşalygyna degişli (b. e. öňki XXI asyryň ortalaryndan XVIII asyra çenli XI-XIII nesilşalyklaryň dolandyran ýyllary) «Gerakleopol patyşasy Ahtoýyň öz ogly Merikara pentnamasyny», faraon Amenemhet I-niň pentnamasyny görkezmek bolar. Agzalan eserler hakykat ýüzünde döwlet işgärleriniň öz mirasdüşerlerine ýüzlenip ýazan syýasy taglymatydyr. Ahtoý öz ogluna ýüzlenip, «Diňe mürzeçilik öz mertebäni saklamagyňa mümkinçilik berýär, beýleki pişeler bilen meşgul bolanlar agyr zähmet çekmeli bolar» diýen pikiri tekrarlaýar.

«Shetibriň nesihaty», «Sinuhetiň hekaýaty» eserleri hakykat ýüzünde faraony mahabatlandyrmaga gönükdirilendir. Bu pentnamalarda topalaňlaryň tutaşýan döwründe (Orta patyşalyk döwri), egerde hemmeler faraona jany-teni bilen gulluk etmeseler, onda ýurt uly betbagtçylyga duçar bolar diýen pikir ýöredilýär.

Orta patyşalyga degişli «Dilewar obaly barada» hekaýat eserinde dilewarlyga uly hormat bilen garaýan faraon barada gürrüň açylýar.

Bu eserde galla satyn almak üçin obadan şähere gaýdan bir daýhanyň talanyşy, soňra dürli wezipeli adamlaryň ýanyna baryp, onuň örän uly çeperçilik bilen öz arzyny aýdyşy, ahyrynda arzy bilen faraonyň huzuryna baranda patyşanyň daýhanyň dilewarlygyna geň galyp, oňa sylag-serpaý berendigi barada çeper sözüň üsti bilen beýan edilýär.

Orta patyşalyga degişli «Ipuseriň nalasy» diýen başga bir eserde ýurtta topalaňlaryň, gozgalaňlaryň bolan ýagdaýynda döreyän betbagtçylyklar hakynda ýokary ussatlyk bilen gürrüň berilýär.

Dilewarlyk sungaty gadymy Hytaýda, Hindistanda hem has ýokary derejede ösýär. Gadymy Hytaýda b. e. öňki VI asyrdan filosofiki pikirler ýüze çykyp ösüp başlaýar. B. e. öňki VI-V asyrlarda jemgyýet bilen adamlaryň özara gatnaşyklarynyň esasy baglanyşyklary meselesinde Hytaýda ýüze çykan konfusiýançylyk bilen moistleriň taglymatlarynyň arasynda uly tapawut bolupdyr. Konfusiý (Kun Szy, b. e. öňki 552-479 ý.) jemgyýetdäki gatnaşyklar babatda umumadamzat gymmatlyklaryny öňe sürýär. Konfusiý syýasy meseleleri çözendem hem döwlet gurluşy bilen maşgala gatnaşyklarynyň gurluşynda aýratyn bir tapawut goýmaýar. Döwlet gurluşynda maşgala agzalarynyň özara gatnaşygynda dowam edýän tertip ýaly hökümdaryň elmydama hökümdar bolmalydygyny, adamlaryň bolsa onuň raýatlary bolup galmalydygy baradaky pikiri öňe sürýär.

Gadymy Hytaý jemgyýetiniň meselelerini başga bir hytaý akyl-dary Mo Di (b. e. öňki 479-400 ý.) başgaçarak çözmäge çalyşýar. Ol jedelleşmegiň ýedi görnüşini tapawutlandyrypdyr. (Meñzeşlik esasynda, garşydaşyň sözünde bar bolan gapma-garşylyklary ulanmak, garşydaşyňa öýkünmek we ş.m.) Gadymy Hytaýda patyşalaryň, wezirleriň, serkerdeleriň didaktiki sözleriniň birnäçe ýygyndylary taýýarlanypdyr.

Gündogar halklarynyň arasynda gadymy Hindistan dilewarlyk sungatynyň has ösen ýeri bolupdyr. Iň gadymy eserler bolan dini mazmunly «Wedalar» hem didaktiki häsiýetde düzülipdir. B. e. öňki I müňýyllygyň ortalarynda Hindistanda täze dini akymlar ýüze çykyp, buddizm dini döreyär. Bu dini esaslandyran Siddhartha Guatama (Nur inen - Budda) hasaplanylýar. Ol ilkinji gezek buddizm dininiň taglymaty (drahma) baradaky wagyzlaryny aýdyp, Buddanyň taglymat

esalaryny beýan eden adamdyr. Budda dininiň taglymatlary weda dininden doly tapawutlanypdyr. Mysal üçin, weda dininde adamlara gelip çykyşyna görä kasta esasynda orun berilýän bolsa, budda dininde adamlaryň ählumumy deňligi öňe sürülüpdir. Buddanyň köp sanly okuwçylary we yzyna eýerijileri bu diniň ideýalaryny wagyz edipdirler.

B.e.öňki VI-V asyrlardan b.e. II asyryna çenli Hindistanda çykyşlaryň dürli görnüşleri tapawutlandyrylypdyr (ajaýyp, erbet, dogry we ş. m. çykyşlar). Dilewarlyk çykyş edilýän ýer boýunça-da tapawutlandyrylypdyr (patyşanyň, alymlaryň, bilimiň muşdaklarynyň we ş. m. önünde çykyş etmek).

Dilewaryň çykyşynyň owadan bolmagyna aýratyn üns berlipdir (ol ýeňil, tebigy, sada, sazlaşykly, zygyderli, gyzykly bolmaly). Çykyşda öte geçmeleriň önüni almak (gazabyň täsirini peseltmek, çykyşyň düşnüksiz örän gysga ýa-da örän uzyn manysyz, aýdyň däl, sazlaşyksyz bolmazlygy) ýaly zatlar hem ýörite öwrenilipdir. Jedeliň iki tarapyň kesgitläpdirler (näme subut edilýär we nähili subut edilýär). Gadymy hindiler subutnamany hem sekiz bölege bölüpdirler (tezis, esas, mysal we ş.m.). Olar pikir ýöretmeleriň kanunlaryny (sillogizmleri) hem işläp düzüpdirler.

Umuman alnanda, gadymy Gündogaryň didaktiki edebiýatynda örän janly görnüşde, kähalatda sadaja görnüşde filosofik, dini, ahlakly, ylmy-bilimler we düşüňjeler ündelýär. Hakykat ýüzünde olar şahyrana görnüşdäki çeper eserler bolupdyr.

Türkmenistanda gadymy döwürde dilewarlyk. Dünýäniň köp halklarynda bolşy ýaly, türkmen halky hem gadymy wagtardan bäri dilewarlygyň ajaýyp nusgalaryny döredipdir. Türkmen halkynyň atababalarynyň döreden dessanlaryndan iň gadymysy bolan «Oguznamada» türkmen kowumalarynyň nesilbaşysy bolan Oguz han, onuň ogullary, inileri we beýleki legendar şahsyýetler hakynda söhbet açylýar. «Oguznamada» oguz taýpalarynyň yslam dinini kabul etmegi bilen baglanyşykly wakalaryň we oguzlaryň–türkmenleriň harby ýörişleri, harby, hojalyk ýagdaýlary barada gymmatly maglumatlar getirilýär. Dessanda oguzlaryň ähli işlerine ýolbaşçylyk edýän Oguz hanyň halkyna ruhbelentligi, ahlak kämilligini hem-de agzybirligi

ündeýän, ata Watan, ýer-ýurt, toprak, olary goramak, mertlik-gahrymançylyk we ş. m. baradaky öwüt-ündewlerinde, pentlerinde, nesihatdyr wesýetlerinde türkmen halkynyň gadymy eýýamdaky dilewarlygy şöhlendirilýär.

Otparazçylygyň mukaddes kitaby «Awestada» bu diniň esasy ýörelgeleri beýan edilipdir. Onda suwuň arassaçylygyň iň oňat serişdesidigi nygtalyp, oda çokunmaklyk, ýeriň mukaddesligi baradaky wagyz-nesihatlar öz beýanyny tapypdyr. Bu diniň ruhanylary otparazçylygyň kada-kanunlaryny düşündirmek, adamlary ynandyrmak üçin dilewarlygyň dürli tärlerini ulanypdyrlar.

Geçmişde türkmenlerde halkara ýagdaýynyň we döwletara gatnaşyklarynyň many-mazmunyny düşündirmekde, aýratyn hem harby işde dilewarlygyň uly orun tutandygyna şaýatlyk edýän maglumatlar saklanyp galypdyr. Ö. Gündogdyýew grek taryhçysy Gerodotyň b.e.öňki 530-njy ýylda massagetleriň zenan patyşasy Tumar şanyň (Tomirisiň) Günbatar Türkmenistanyň ýerlerine çozup giren ahemeni şasy Kir II-ä çapar bilen iberen hatynda şeýle diýilýändigini ýazýar: «Midiýalylaryň patyşasy, öz meýliňden eliňi çek! Seniň gurduran köpriň (Uzboýuň üstünde) saňa peýda berjekmi ýa-da bermejekmi, belli däl. Sen bu zatlary bes et-de, öz ýurduňda patyşalyk et. Biziň häkimiýetimize göz gyzdyрма. Sen, elbetde, bu maslahaty almarsyň. Özün nähili pikir edýän bolsaň, şonuň ýaly hereket edersiň. Eger-de sen massagetleriň üstüne çozmak isleýän bolsaň, derýanyň üstünden gurdurýan köpriňiň gurluşygyny bes et. Biz derýadan üç günlük yza çekileli. Sen arkaýyn biziň ýurdumyza geç. Eger-de sen bizi öz ýeriňe goýbermek isleýän bolsaň, senem şeýle et!» Bir günlük yza çekilen Kir II bilen bolan söweşde ol öldürilýär, goşuny bolsa derbi-dagyn edilýär. Mysaldan görnüşi ýaly, bu döwürde Türkmenistanyň ýerlerinde-de dilewarlygyň dürli görnüşleri peýdalanylypdyr.

Gadymy Gresiýada dilewarlyk sungaty. Gadymy Gresiýada dilewarlyk jemgyýetçilik durmuşynyň gündelik talabyna öwrülýär. Ol jemgyýetiň durmuş taýdan ösmeginde, demokratiýanyň berkarar edilmeginde möhüm gurala öwrülýär. Dilewarlyk sungaty Afinyda b.e.öňki V asyrdan ösüp başlaýar. Onuň ösüşi sofistleriň işi bilen baglanyşyklydyr (Grekçe «sofizm» (sophizma) – mekirlilik, toslama,

tapmaça manysyny aňladýar). Sofistler jedel wagtynda garşydaşlaryny ýeňmek üçin subut edilmeli netijäni garaşylmadyk çyna berimsiz ýalan netije bilen çalyşmagy giňden ulanypdyrlar. Ilkibaşda olar logiki pikir ýöretmeleri ulanmak esasynda, subut etmegiň we ýalana çykarmagyň dogry usullaryny öwredipdirler. Şonuň üçin gadymy Gresiyada dilewarlyk sungatyny tölegli esasynda okadýan mugallymlary sofistler diýip atlandyrypdyrlar. Görnükli sofistleriň biri bolan Protogor (b.e.öň 490-420 ý.) her bir hadysa dürli, hatda gapma-garşylykly nukdaýnazardan seretmegi öwredipdir. Şeýle usula dialektika diýip at berýärler. Protogor dilewarlyk sungatynda sözleri dogry ulanmagy, kazyýetde we ýygnakda delillendirmek ýa-da delil getirmek (argument) ulgamyny düzmeği öwredipdir.

Başga bir sofist Gorgiý dilewarlyk boýunça okuw kitabyny ýazyypdyr. Ol bu kitapda özünüň çykyş etmek boýunça toplan tejribesini beýan edip, çykyşy anyk, düşnükli, owadan gurmagyň, ony antitezalar (bir-birine ters, garşy bolan düşüňjeleri, obrazlary deňeşdirmekden ybarat bolan stilistik usul), şahyrana metaforalar bilen bezemegiň, çykyşy sazlaşykly, gulaga ýakymly etmegiň tärlerini öwredipdir. Sofistleriň şägirdi Antifont (b.e.öňki V asyr) ilkinji bolup, öz çykyşlaryny çap edip başlapdyr. Görnüşi ýaly, sofistler dilewarlygyň ösmegine uly goşant goşupdyrlar. Emma olar kem-kemden dilewarlyk sungatyny ösdürmegiň ýerine, dürli logiki tapmaçalary düzmäge, sözüň hakyky manysyny assyrynlyk bilen özgertmäge üns beripdirler.

Mysallar: Näsag derman içse, ol peýda berýär. Peýdaly zat näçe köp bolsa, şonça-da gowy. Diýmek, dermany näçe köp içseň, şonça-da gowudyr.

1. Gowy zatlary edinmek gowulykdyr. Ogry diňe gowy zatlary alýar. Diýmek, ogry gowy iş edýär.

2. Oturan turdy. Turan adam dik dur. Diýmek, oturan adam dik dur.

Sofistleriň tärleri häzirem ulanylýar:

1. Ähli gowy talyplar sapagy oňat özleşdirýärler. Amanow, Berdiýew, Gurbanow dagy gowy talyplar. Olar sapagy gowy özleşdirýärler. Diýmek, ähli talyplar sapagy özleşdirýärler.

2. Iki we üç jübüt hem täk sanlar. Iki we üç başdir. Diýmek, baş – bu jübüt we täk sandyr.

Greklerniň dilewarlyk sungatyna ägirt uly üns bermegi netijesinde eýýäm, b.e. öňki V asyrda Protogor adamlary tölegli esasda dilewarlyk sungatyndan okadyp başlaýar.

Söz bilen edilýän şeýle oýunlaryň netijesinde sofistler kem-kemden abraýdan düşýärler. Soňky döwürde biderek jedelleşýän, her hili hilegärlikler bilen öz sözünü gögertjek bolýan adamlary sofist diýip, ýaňsylap başlaýarlar. B.e.öňki IV asyrda Gresiyada dilewarlyk ýokary derejä ýetýär. Şu döwürde greklerde kazyýetdäki çykyşlara örän uly gyzyklanma döreýär. Bu söwda-syýasat bilen baglanyşykly jedelleri çözmek üçin gerek bolupdyr.

Kazyýetde işlere garalanda adamlar edil teatrlara baryşlary ýaly üýşüp gelipdirler we meşhur dilewarlaryň çykyşlaryny uly gyzyklanma bilen diňläpdirler. Greklerniň dilewarlyga ünsüniň güýçlenmegine Gresiyanyň Makedoniýa tarapyndan basylyp alynmak howpunyň döremegi hem itergi beripdir. B.e.öňki V-IV asyrlaryň sepgidinde görnükli kazyýet dilewary Lisiý aýratyn saýlanypdyr. Ol öz çykyşlarynda jogapkärlere we talapkärlere baha bermek bilen öz döwürdeşlerini dürli öwüşginlerde suratlandyrypdyr. Onuň çykyşlary aýdyňlygy we sadalygy bilen tapawutlanypdyr. Şol döwürde gadymy rowaýatlarda hereket edýän gahrymanlary öwmek, aklamak ýa-da garalamak esasynda düzülýän görelde çykyslary hem giňden ýaýrapdyr.

Sofistleriň däpleriniň gowy taraplaryny dowam etdiren Isokrat (b.e.öňki 436-338 ý.) sözünüň çeperligi we owadanlygy bilen meşhurlyk gazanypdyr. Ol: «Dilewaryň sözi diňe ynandyrmak bilen çäklenmän, eýsem, adamlaryň gulagyna hoş ýakmalydyr» diýen pikirden ugur alypdyr. Onuň çykyşlary öňden takyklanan sazlaşykly düzüm böleklerinden durupdyr. Şol bölekler hem öz gezeginde biri-birinden oýlanyşykly bölünen, hatda bogunlaryna çenli hasaplanan bolupdyr.

B.e.öňki 391-nji ýylda Isokrat ilkinji tölegli ritorika (grekçe – rhetorika – dilewarlyk sungaty) mekdebini döredýär. Bu mekdepde diňe bir gepe çeper adamlar däl, eýsem, öz watandaşlaryna ýolbaşçy bolup biljek syýasy durmuşdan we psihologiýadan başy çykýan adamlar hem taýýarlanypdyr. Isokratyň mekdebini soňky döwürde meşhur dilewar bolan Demosfen (b.e. öňki 384-322 ý.), Giperit, Es-

hin we başgalar tamamlapdyr. Öz syýasy garaýyşlary boýunça Isokrat Afinyda ýokary gatlagyň edara etmeginiň tarapdary bolupdyr. Ol ähli grekleriň Filip Makedonskiniň töweregine jebisleşip, Elladanyň ganyň duşmany Persiýa garşy aýgytly göreşe başlamaga çagyrypdyr. Demosfen Isokratyň iň güýçli şägirdi bolupdyr. Ol gadymy Gresiyanyň meşhur syýasy dilewary bolup ýetişýär. Dogabitdi keselbent, utanjaň, ýygra hem peltek bolan Demosfen beýik dilewar bolmaklygy öz öňünde maksat edip goýýar. Maksadyna ýetmek üçin ol öz üstünde gije-gündiz işleýär. Ol fiziki kemçiliklerini doly ýeňip geçýär we iň meşhur dilewar derejesine eýe bolýar.

Öz mugallymy Isokratyň tersine, Demosfeniň garaýyşlary Makedoniýa garşy bolupdyr. Ol çykyşlarynda ähli ownuk grek döwletjikleriniň birleşip, Makedoniýa garşy durmagyny ündäpdir, demokratiýany goramaga çagyrypdyr. Onuň Filip Makedonskä garşy gönükdirilen köp sanly çykyşlary «filippika» ady bilen taryha girýär. Demosfeniň her bir çykyşy iňňän uly zähmetiň netijesi bolup, ol her gezek dilewarlygyň täze tärlerini ulanypdyr. Psihologiýa suwarydygyna garamazdan, ol «Dilewara şöhraty sözler ýa-da ses däl-de, onuň syýasy ugry getirýär» diýipdir.

Beýleki bir görnükli dilewar Eshin (b.e.öňki 389-314 ý.) makedonlary goldap çykyş edipdir. Dilewarlyga ýüz urmazdan öň, ol aktýor bolup işläpdir. Şonuň üçin onuň çykyşlary aýratyn hoşzybanlygy we mylaýymlygy bilen tapawutlanypdyr.

Gadymy Gresiyada dilewarlyk sungatynyň ösüşiniň jemi ni gadymy döwrüň beýik akyldary Aristotel (b.e.öň 384-322 ý.) öz işlerinde jemleýär. Ol b.e.öň 330-njy ýyllar töweregi özüniň «Ritorika» diýen meşhur eserini ýazýar. Aristotel bu işde ilkinji gezek dilewarlygyň nazaryýetini işläp düzýär. Ondan öňki awtorlar diňe dilewarlygyň käbir tärleriniň sanawyny beripdirler. Aristotel dilewarlygy adamzadyň durmuşynda aýratyn bir ugur hökmünde suratlandyrýar. Onuň pikiriçe, «dilewarlyk – bu haýsy-da bolsa bir zat barada adamlary ynandyrmagyň usullaryny tapmakdyr».

Soňky döwürde dilewarlyk sungatynyň nazaryýetçileri hakykat ýüzünde Aristoteliň öňe süren garaýyşlaryny we ýörelgelerini diňe ol ýa-da başga derejede ösdürmek hem-de täzeden işlemek bilen çäklenýärler.

B.e.öň IV asyryň ortalarynda Gresiyanyň üstünden Make-doniýanyň agalygynyň dikeldilmegi dilewarlyk sungatyna agyr zarba urýar. Syýasy dilewarlyk howply zada öwrülýär. Onuň ýerine dabaraly, mahabatlandyryjy dilewarlyk öňe çykýar. Iň batyrgaý dilewarlar hem Kiçi Aziýada ýaşaýan grekleriň bähbidini goramaga gönükdirilen çykyşlara milt edip bilmeýärler.

Durmuşdan üzňe bolan çykyşlarda esasy üns sözüň owadanlygyna, dabaralylygyna, tolgundyryjylygyna, çylşyrymlylygyna, söz oýnatmaklyga we seýrek ulanylýan sözlere berilýär. Çykyşlar öňki ýönekeýligini ýitirýär, sese bat bermek, gygyryp geplemek aýratyn ýörgünli bolýar.

B.e.öňki II asyryň ortalarynda dilewarlykda bu ülni köp adamlary bezikdirýär. Onuň ýerine b.e.öň IV asyryda Afinyda ýüze çykan, oýlanyşykly subutnama uly üns berýän ülni täzeden ösüp başlaýar, dilewarlykda muňa «attika ülnüsi» diýip at berýärler.

Gadymy Rimde dilewarlyk sungaty. Gadymy Rimiň respublika döwründe we imperiýanyň ilkinji ýyllarynda Rimiň dilewarlarynyň aglabasy «attika ülnüsine» ýykgyň edipdirler.

B.e.öňki I asyryň birinji ýarymynda Rimde syýasy göreşiň ýitilemegi sebäpli, köp sanly kazyýet işlerine seredilip geçilýär. Bu bolsa dilewarlygyň ösmegine itergi berýär. Ilkibaşda dilewarlykda «azianizm» agdyklyk edýär. Bu ugruň görnükli wekili Kwint Gortenziý Gortal (b.e.öňki 114-50 ý.) bolupdyr. Ol ýokary gatlakdan gelip çykan ýaşlar tarapyndan goldanýan adam bolup, kazyýetde örän sazlaşykly guralan dabaraly çykyşlar etmek bilen meşhurlyk gazanýar.

Rimiň respublika döwrüniň iň meşhur dilewarlarynyň biri Mark Tulliy Siseron (b. e. öňki 106-43 ý.) bolupdyr. Siseronyň döwürdeşleri onuň çykyşlarynyň sazlaşyklylygyna hem-de täsirliligine aňk bolup: «Siseronyň sözlerine hiç zat goşup-da, bir zat aýryp-da bolmaz» diýip baha beripdirler.

Onuň çykyşlary edil goşgy ýaly akgyňly bolupdyr. Ol çykyşyň ýokary, orta we sada ülnülerini, ýagny dabaraly, edebi we gepleşik ülnülerini örän ýerlikli ulanyp bilipdir. Ol dürli äheňleri-de ussatlyk bilen ulanypdyr. Gerek ýerinde ol hudaýlara, adamlaryň watançylyk duýgularyna-da ýüzlenipdir, gödek, paýyş sözleri ulanmakdan-da

gaýtmandyr. Juda ýerlikli degişmelere-de, adamlaryň inçe damarlaryndan tutýan beýik ideýalara-da ýüzlenip, ol diňleýjileriň gözäş dökmeğini gazanyp bilipdir.

Beýik dilewar diňleýjileriň gowşak taraplaryny duýup, olary örän ussatlyk bilen ulanypdyr. Siseron kazyýet işlerinde öz güýçli delillerini çişirip, gowşak subutnamalary bolsa yzky hatara geçirip, diňleýjileriň ünsüni öz islän tarapyna sowmagy başarypdyr.

B.e.öňki I asyryň ortalarynda Rimde Mark Kalidiý, Mark Ýuniý Brut (b.e.öňki 85-42 ý.) Siseronyň dilewarlyk üňülerine garşy çykyp, «attiki üňüsini» täzedan dikeltmäge synanyşýarlar. Olar dilewarlykda diliň arassalygyna, sadalygyna gaýdyp gelmegiň tarapdary bolup çykyş edýärler.

Emma bu synanyşyk başa barmaýar. Siseron «attikaçylyga» garşy barlyşyksyz göreş alyp barýar. Ol «Orator», «Brut» diýen eserlerinde öz dilewarlyk üňüsini beýan edýär, «attikaçylygy» tankytlaýar. Siseron grekleriň dilewarlyk sungatynyň taryhyna, dilewarlykda öz işläp düzen nazary ugurlaryna özüniň «Oýlap tapyjylyk», «Oratorlaryň in gowulary», «Subutnamalaryň görnüşleri» we beýleki ylmy eserlerinde (traktatlar) birnäçe gezek dolanyp gelýär. Onuň pikirçe, dilewar hemmetaraplaýyn bilimli bolup, durmuşyň dürli taraplaryndan habarly, öz aýdýan zatlaryna ynanýan adam bolmalydy. Çykyşyň mazmuny bilen görnüşi bir-biriniň üstüni ýetirmelidi.

Dilewaryň öňünde Siseron üç sany meseläni goýýar:

1. Getirilýän subutnamalaryň hakykata dogry gelýändigini görkezmek;
2. Diňleýjilere estetiki taýdan lezzet bermek;
3. Diňleýjileriň aňyna we erkine täsir edip, dilewaryň islegine laýyklykda hereket etmäge iteklemek.

Siseronyň pikirçe, döwlet we jemgyýetçilik işine baş goşmaga taýýarlanýan her bir diňleýji dilewarlykdan gowy baş çykarmaly bolupdyr.

B.e.öňki II-I asyrlarda Rim jemgyýetinde ykdysady we ruhy pese gaçyşlyk ýüze çykýar. Netijede, jemgyýeti ýokary götermegiň ýollary barada güýçli jedeller döreýär. Bu bolsa dilewarlygyň, filosofiýanyň,

taryhnamanyň, edebiýatyň görnüp-üşdilmedik derejede ýokary gal-magyna itergi berýär. Bu döwürde dilewarlyk sungatynyň dabarala-nandygyna imperator Tit Flawiý Wespasianyň (b.e. 9-79 ý.) Rimdäki dilewarlyk sungatynyň mugallymlaryna döwlet pensiýalaryny – aýlyklaryny töläp başlamagy hem şaýatlyk edýär. Hususy dilewarlyk mekdepleriniň ýerine döwlet mekdepleri döredilýär. Bu bolsa birbada zehinli dilewarlaryň öňe çykmagyna getirýär. Olaryň arasynda beýik dilewarlaryň hatarynda tanalan Mark Fabiý Kwintilian (b.e. 30-96 ýý.) has-da tapawutlanýar. Ol on iki tomdan ybarat «Dilewary ter-biýelemek» diýen işini ýazypdyr. Bu kitap hakykat ýüzünde nusgawy döwürde dilewarlyk sungatynyň gazananlarynyň ensiklopediýasydyr.

Edil Demosfen we Siseron ýaly, Kwintilian hem «Dilewar filoso-fiýadan başy çykýan, dürli ylmlary çuň öwrenen adam bolmalydyr» diýen pikiri tekrarlaýar.

Rimiň imperiýa döwründe dilewarlaryň halk arasyndaky hormaty ýokary derejä ýetýär. Olary imperatorlar hormatlapdyrlar. Şäherliler olary yzyny üzmän çykyş etmäge çagyrypdyrlar. Çykyşdan soň olaryň kellesine lawr pudajygyny geýdirip, ellerinde göterip köçeler-de aýlapdyrlar. Köçelerde we kitaphanalarda dilewarlaryň heýkelleri-ni oturdyrdyrlar. Olara baýraklar berlip, pensiýalar tölenipdir. Hatda ýurduň çäginde, şeýle hem deňizde gezelenç edenlerinde, olar ulag töleginden boşadylypdyr.

Dilewarlaryň döwlet tarapyndan goldanylmagy zyýanly ne-tijelere hem getiripdir. Imperatorlaryň tiz-tizden tagtdan agdaryl-magy, jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň barha çylşyrymlaşmagy, syýasy dilewarlygy howply zada öwürýär. Şonuň üçin dilewarlar durmuşdan üzňe taryhy wakalar ýa-da toslama zatlar barada çykyş edip başlaýarlar. Dilewarlaryň ýaryşy teatr oýunlary ýaly bir pişä öwrülýär. Garaşylmadyk ýa-da köne sözleri ulanmak dilewara edil artistleriňki ýaly meşhurlyk getirýär.

B.e.öňki V asyrdaky gadymy Gresiyada öňe çykan sofistlere öýkü-nip, rim dilewarlary özlerini sofistler diýip atlandyryp başlaýarlar. Sofistikanyň ikinji gezek gülläp ösen döwri b.e. II asyryna gabat gel-ýär. Bu döwürde meşhur dilewarlar Kwint Remmiý Palemon (b.e.10-75 ý.), Attik Gerod (takmynan, b.e.101-177 ý.) we başgalar uly

şohrata eýe bolýarlar. Olar dürli şäherler barada dabaraly öwgüler, hudaýlar barada senalar (gimn), b.e.öňki V-IV asyrlaryň grek dilewarlaryna degişme äheňli öýkünmeler ýa-da bütinleý dereksiz zatlar barada joşgunly çykyşlar taýýarlapdyrlar.

Dilewarlyk sungatynyň ösüşinde güllemek we pese geçmek döwürleriniň bir-birini häli-şindi çalşyp durandygyna garamazdan, gadymy Gresiyada we Rimde dilewarlygyň häzirki döwürde dowam edýän görnüşleriniň, ugurlarynyň we tärleriniň köpüsi peýda bolýar. Eýýäm şol döwürde beýik dilewarlaryň hemmetaraplaýyn bilimli şahsyýet bolmalydygy, olaryň aýdýan zatlaryna, hakykatdan-da, ynanmalydygy aýan bolýar.

Imperatorlaryň ygtyýarlyklarynyň barha berkemeği we gündogar hökümdarlarynyňky ýaly çäklendirilmedik häkimiýete mahsus bolan sypatlara eýe bolmagy bilen, b.e. II asyrynda antiki dilewarlyk kem-kemden pese geçyp, IV-V asyrlaryň sepgidinde ýok bolup gidýär.

§2. Orta asyrlarda dilewarlyk sungatynyň ösüş aýratynlyklary

Dilewarlyk sungatynyň ösüşiniň aýratynlyklary. Türkmenistanda dilewarlyk

Orta asyrlarda dilewarlyk öz döwrüniň durmuş hakykatyny, özboluşlylygyny, jemgyýetçilik durmuşynyň ösüş derejesini şöhlelendiripdir. Gadymy döwürden tapawutlylykda, orta asyrlarda hristian, soňrak bolsa yslam dini ýaýrap, bu dinleriň jemgyýetçilik durmuşynda uly ähmiýete eýe bolmagy bilen, dini dilewarlyk öňe sürülüpdir. Bihudaýlylygy wagyz edýän dünýä dinleri, mysal üçin, hristiançylyk we yslam halk köpçüligine, döwletleriň hökümdarlaryna, orta asyr syýasy ulgamyna güýçli täsir edýär.

Dünýäniň öň bihudaýlyga uýmaýan halklarynyň arasynda öz täsirini güýçlendirmek üçin musulman ulamalary we hristian missionerleri – din ýaýradyjylary öwüt-ündew we wagyz etmegiň dürli tärlerini ulanypdyrlar. Bu bolsa dilewarlygyň ösmegine getiripdir. Köp ýurtlara täze dinleriň ýaýramagy hat-ýazuwyň köpçülikleýin ýaýramagy,

mekdepleriň döredilmegi, köp adamlar ýerleşýän ybadathanalaryň, metjit-medreseleriň gurulmagy bilen utgaşýar. Şeýlelikde, din hadymalary şol bir wagtda täze ylmy garaýyşlary, magaryfy, aň-bilimi ýaýradyjylar hem bolupdyrlar. Her bir ýurtta ýerli halkdan çykan din adamsy dilewarlyk sungatyna öz milli aýratynlygyny, öwüşginini goşupdyr.

Hristian we yslam dininiň ýaýramagy bilen bir hatarda, köp ýurtlarda dürli akymlar hem ýüze çykýar. Bu akymlar hristian dininde katolikçilik, prawoslawçylyk bilen bir hatarda, ikona garşy göreşmeklik, nestoriançylyk, ariançylyk, monofizitçilik, pawlikiançylyk görnüşlerinde ýüze çykan bolsa, yslamda-da şaýy, sünni we ş. m. bir-biriniň garşysyna göreşýän dürli akymlar döreýär. Olara köp sanly ilat hem gatnaşypdyr. Şolary öz tarapyna çekmek üçin her bir akym öz joşgunly dilewarlygyny öňe sürüpdir. Din hadymalary dilewarlygyň daşky görnüşine, ýagny sesiň owadanlygyna, sözleriň dabaralylygyna, wagyz edilýän ýerleriň kaşaňlygyna, sesiň ýaňlanyşyna, hristianlarda bolsa dabaraly dini sazlara, aýdymlara esasy üns beripdirler.

Dilewarlygyň ilata täsir etmek boýunça ägirt uly güýjüniň bardygyna gündogar hökümdarlary-da gowy düşünişdirler. Şonuň üçin köşklerde çykyşlary şahyrana dilde ýazyp taýýarlaýan ýörite adamlar bolupdyr. Ol çykyşlar, köplenç, märekäniň köp ýygnanýan günü – juma namazyndan öň bolup geçipdir. Bu çykyşlarda ýurduň möhüm meseleleri, uruş we parahatçylyk, din bilen baglanyşykly meseleler gozgalypdyr.

Dilewarlygyň öň agzalan görnüşleri gündogarda-da giňden ýaýrap, onuň diňe gündogar ýurtlaryna mahsus bolan aýratynlyklary bolupdyr.

Yslam ýurtlarynyň birnäçesinde, şol sanda Orta Aziýada sopusylyk (sufizm) uly orun tutupdyr. Mistiki akym bolan sopusylyk yslam dininiň berkemeginde, onuň täze many-mazmun bilen baýlaşmagynda uly ähmiýete eýe bolýar. Sopusylygyň özboluşly «dilewarlary» – derwüşler joşgun (ekstaz) halyna ýetmäge uly ähmiýet beripdirler. Sebäbi joşgun Allanyň ýalkadygy hasap edilipdir. Joşgun halyna geçmek üçin sopy derwüşler saz bilen ýanalyp aýdylyan çeper sözleri peýdalanylýdylar. Many-mazmuny sopusylyga ýugrulan aýdymdyr

sazlary diňlemek dessury köp ulamalar tarapyndan kabul edilip alnypdyr we ol sema (arapça *diňlemek*) diýlip atlandyrylypdyr. Sopular üçin sema halk köpçüliginiň kalbyny heýjana getirýän özboluşly nagmalar bolupdyr. Sopularyň bu ruhy haly ilat köpçüligine uly täsir edipdir. Şundan soň halka gerekli wagyz ýetirilýär. Sopularyň aýtmagyna görä, «hakykat aňa boýun egmeýär we ony söz bilen beýan etmek mümkin däldir».

Sopular adamlary ynandyrmaga däl-de, uýdurmaga çalşypdyrlar. Olaryň pikirçe, hyýaly joşgun (mistiki ekstaz) mahalynda adamlar hudaýa has golaýlaşýarlar we ondan gönüden-göni görkezmeler alyp bilýärler. Olar adaty adam sözleşini-de köp ulanmandyrlar. Esasan, liriki, dini goşgulary saz bilen utgaşdyryp gaýtalapdyrlar.

Yslam ýurtlarynda okuw işinde dilewarlyga aýratyn üns berlipdir. Öň bellenip geçilişi ýaly, türkmen halkynyň yslam dünýäsine goşulmagy bilen, din adamlary taýýarlanylanda sesiň owadan, mylaýym bolmagyna möhüm ähmiýet berlipdir. Dilewarlyk ukyby bolan din adamlary şindi dirikäler «keramatly» derejesine eýe bolupdyrlar. Olardan Abu Seýit Abul Haýr Mänelini (968–1049) görkezmek bolar. Abu Seýit Mäneli Kaka etrabynyň Mäne obasynyň golaýyndaky Orta asyr Mäne şäherinde dünýä inýär we şol ýerde-de aradan çykýar.

Mäne baba öz döwrüniň beýik akyldary hem söz ussady bolup, öz sözünde hemişe Gurhanyň aýat-sürelerine, Hadysa we özünden öňki musulman ulamalarynyň sözlerine salgylanypdyr. Ol beýik şahsyýetleriň aýdanlaryna salgylanmak, belli wakalary ýatlamak, manyly jümleleri (allegoriýalary), meňzetmeleri (metaforalary), söz öwürümlerini (metonimiýalary), aňlatmalary (simwolikany) ulanmak, söz ölçegini (simmetriýany) we aruz ölçeglerini saklamak, sebäpleri, delilleri (argumentleri) takyklamak, kapyýalaşdyrylan kyssany (prozany), ýomaklary (kalambury) peýdalanmak ýaly serişdeleri ulanypdyr.

Şeýle adamlar diňe dini ýaýratmak bilen çäklenmän, eýsem, jemgyýetçilik durmuşyna-da uly täsir edip bilipdirler. Seljuklaryň Horasan sebitlerinde ornaşmaklarynda, olaryň ýerli halkyň ynamyna eýe bolmaklarynda Abu Seýit uly hyzmat görkezipdir.

Dilewarlygy bilen giňden tanalanlaryň biri Ahmet ibn Omar Abul jenap Nejmetdin el-Kubra el-Hywaky el-Horezmi Köneürgenç

ýurdunyň möhüm şäherleriniň biri Hywada 1145-nji ýylda eneden bolýar. Nejmetdin Kubra ýaşlyk ýyllarynda hadyslary öwrenip başlapdyr. Ol sufizmi öwrenmek üçin günbatardaky musulman ýurtlarynyň köpüsine syýahat edipdir. Birnäçe ýyl okandan soň, takmynan, 1184-1185-nji ýyllarda, ýagny 40 ýaş töwereklerinde öz watany Horezme dolanyp gelyär. Ol sopolaryň pikirlerini, garaýyşlaryny wagyz edip başlapdyr. Nejmetdin Kubranyň wagyzlaryny diňlemeklige jemgyýetiň dürli gatlaklaryndan bolan adamlar giňden gatnaşypdyrlar. Ol Köneürgenç türkmen döwletiniň dolandyryjylary hem-de köşk adamlary bilen açyk we dostlukly gatnaşyklary saklapdyr. Şeýhiň pikirleri we garaýyşlary «Usulu aşere» (On kada), «Tawaliul-etwar» (Derejeleriň başlangyjy), «Adabus-sufiýe» (Sopuçylygyň edepleri), «Sekinetüs-salihyn» (Salyhlaryň asudalygy), «Hidaýetut-talibin» (Talyplaryň dogry ýola gönükmesi), «Aýnul-haýat» (Durmuşyň esasy) ýaly işlerinde beýan edilýär.

Öz döwriňiň görnükli wekilleriniň biri Abulkasym Mahmyt ibn Omar ibn Ahmet ez-Zamahşary (1074-1134/41 ý.ý.) bolupdyr. Ol häzirki Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynyň Yzmykşir (Zamahşar) diýen ýerinde eneden dogulýar. Başlangyç bilimi öz kakasyndan alýar. Soňra häzirki Köneürgençdäki, Merwdäki atly medreselerde okaýar. Bilimini çuňlaşdyrmak üçin Siriýa, Yraga, Arabystanyň beýleki ýurtlaryna telim gezek syýahat edýär. Netijede, ol örän çuň we köp taraply bilim alýar. Zamahşary görnükli şahyr we ýazyjy bolup, ol 50 töweregi ylmy iş ýazypdyr. Şolardan «Asas al-balaga» («Dilewarlygyň esaslary»), «Faýl al-lugat» («Iň gowy sözler») we başga-da ýene birnäçe işleri dilewarlyga degişlidir. Döwürdeşleri ony «Horezmiň buýsanjy» «Arap hem ajam ussady» diýip atlandyrypdyrlar.

Dini dilewarlyk bilen bir hatarda Faraby (873/74-951 ý.ý.), Ibn-Sina (980-1037 ý.ý.), Alyşir Nowaýy (1441-1501 ý.ý.) ýaly akyldarlar dünýewi dilewarlygy hem ösdüripdirler. Gündogaryň beýik alymy Faraby «Ritorika hakynda kitap», «Goşgy we ritorika hakynda kitap» ýaly eserleri bilen dilewarlygyň nazary ugurlaryna-da uly goşant goşupdyr. Nowaýy adamlara bilimleri ýaýratmakda dilewarlygyň uly ähmiýetiniň bardygyny belläpdir. Merwde dörän «paýhas öýün-

de» – okuw mekdebinde ylmy bilimler wagyz edilipdir. Gündogarda şahyrlaryň, akyldarlaryň arasynda ýaryşlar giňden ýaýrapdyr. Ferganaly Kazy Umany XVI asyrdan dilewarlyk barada «Sözleriň açary» diýen ylmy eser (traktat) ýazyypdyr.

Ýewropada dilewarlyk sungaty. Ýewropada orta asyr jemgyýetinde kem-kemden buržuaz gatnaşyklary kemala gelýär. Bu bolsa orta asyra mahsus bolan ykdysady, aňyýet we medeni özenleriň jemgyýetçilik durmuşyndan aýrylyp gitmegine getirýär. Durmuşdan üzňe (sholastika) filosofiýa barha öz ähmiýetini ýitirip başlaýar.

Eger-de orta asyr aňyýeti we ideologiýasy ähli ünsüni pany dünýäniň maddy eşretlerinden sowup, ynsanlaryň ruhuny halas etmek ugrunda aladalan bolmasa, täze döwürň buržuaz ideologiýasy adamlary bu dünýäniň eşretini görmäge we lezzetlerinden ganmaga çagyrypdyr. Bu bolsa terkidünýäligiň ähmiýetiniň gaçmagyna getirýär.

Ýewropada mekdeplerde okuw prosesi sofistleriň ýörelgeleri esasynda gurulýar. Olarda esasy üns okuwçylara manysyz ýazgylary labyzly okatmaga, mahabatlandyryjy çykyşlary ýat tutdurmaga, toslanyp tapylan temalar boýunça gönükmeleri ýerine ýetirtmäge, dini mazmunly ýazgylary ýat tutdurmaga gönükdirilipdir.

Buthananyň gomiletika (grekçe *homilio* – adamlara ýüzlenmek) atly ýörite bölümi döreýär. Onda dini ündewleriň nazaryýeti we tejribesi öwrenilýär. Gomiletikanyň görnükli wekilleri hökmünde Iogann Lorens Mosgeými (1694–1755 ý.ý.), Fridrih Daniel Ernst Şleýermaheri (1768–1834 ý.ý.) görkezme bolar.

Buthanalarda we mekdeplerde «Hudaýyň kanuny» barada öwüt-nesihatlar esasy orun tutýar. Olaryň esasy mazmunynda umumynsanyýet kanunlary-kadalary, ýagny «ogurlyk etme, bendäni öldürme, töweregiňdäkileri hormatla, ata-eneňiň mertebesini göter» diýen ýaly pikirler esasy orun tutýar. Elbetde, olar jemgyýetde ahlak kadalaryny bellibir derejede saklamaga kömek edýär. Şol bir wagtda Hudaýyň emirinden çykmazlyga çagyrmak, edilen günäler üçin o dünýäde jeza garaşmaklyk adamlaryň erkini basyp, olaryň durmuş işjeňligini peseldýär.

Mekdeplerde dilewarlyk sungaty dürs ýazuw (grammatika) we logika bilen bilelikde okadylýar.

XII-XIV asyrlarda uniwersitetlerde, akademiýalarda-da şol bilim toplumu has çuňlaşdyrylyp öwredilýär.

Dini dilewarlyk bilen bir hatarda, orta asyrlarda märekede jedelleşmek, söz ýaryşyny guramak hem bellibir derejede ösýär. Söweşiň öň ýanynda goşunyň önünde serkerdäniň çykyşy ägirt uly watançylyk ähmiýete eýe bolýar. Dilewarlykdan başy çykýan adamy orta asyrlarda örän okumyş, medeniýetli adam diýip hasaplapdyrlar. Şonuň üçin zehinli ýaşlary uzak ölkelere filosofiýany we dilewarlygy öwrenmek üçin okuwa iberipdirler. Orta asyrlarda giňden ýaýran «keramatly» adamlaryň durmuşyny beýan edýän kitaplarda, olary, köplenç, söze çeper we akyldar adam hökmünde suratlandyrypdyrlar. Özüde şeýle sypatlary jemlän görnükli wizantiýaly ruhany Ioan Zlatoust (slawýança *zlatoust* – altyn dil) «altyn dilli» diýlen lakama eýe bolupdyr.

Fransuz din wekili Foma Akwinskiý (Akunaly Tomas - 1225-1274 ý.ý.) dilewarlygyň nazaryýetini işläp düzen in görnükli alymlaryň biri bolupdyr. Ol görnükli filosof, din adamsy bolup, öz çykyşlarynda ylahyýet (teologiýa) meselelerini gozgapdyr. Sholastikanyň tarapdary bolan Foma Akwinskiý meşhur dilewar hökmünde hem giňden tanalypdyr.

Orta asyrlar döwründe dilewarlygyň täze görnüşi – uniwersitetde umumy okuw okatmaklyk ýüze çykýar. Ol XII-XVI asyrlarda Günbatar Ýewropa ýurtlarynda döräp, kem-kemden Gündogar Ýewropa, soňra beýleki yklymlara-da ýaýraýar. Ilkibaşda kitaplaryň golýazma görnüşinde bolandygy sebäpli, umumy okuwlar professorlar tarapyndan sözüň hut öz manysynda kitapdan okalypdyr. Talyplar bolsa ony konspekt edipdirler. Soňra professorlar okalan zatlary düşündiripdirler. Şeýle umumy okuwlarda antiki döwürdäkiden tapawutlylykda, logiki taýdan deňeşdirmeklik ulanylmadyr, dialektiki oýlanmalara-da ýer galmandyr. Muňa garamazdan, uniwersitet umumy okuwy ylahyýet bilen deňeşdirilende ep-esli öňegidişligi aňladypdyr. Sebäbi bu ýerde, hakykatdan-da, gündelik durmuşda bolup geçen wakalar barada gürrüň gidip, talyplara bilim bermek meselesi öňde goýlupdyr. XV-XVI asyrlarda kitaplar çap edilip başlandan soň, ol köp adamlara elýeterli bolýar. Şonuň üçin umumy

okuwlar dilden gürrüň berilýän, janly işe öwrülýär. Umumy okuwlar-da okuw maglumatyny professoryň öz düşünişiçe beýan etmegi we öz derňewleriniň netijelerini habar bermegi üçin amatly mümkinçilik döreyär. Netijede, uniwersitetde okadylýan umumy okuwlar dilewarlyk sungatynyň aýratyn bölümüne öwrülýär.

Giçki orta asyrda bolup geçen köp sanly daýhan gozgalaňlary döwründe halkyň arasyndan täze görnüşli dilewarlar öňe çykýar. Olar adamlaryň gündelik durmuşy barada gürrüň açyp başlaýarlar. Olardan Fransiýada Giýom Kal (1358-nji ýylda öldürilýär), Angliýada Jon Boll (takmynan, 1330–1381 ý.ý.) we Uot Taýler (1341–1381 ý.ý.), Çehiýada Ýan Gus (1371–1415) we Ýan Žižka (1359–1424) has-da saýlanýarlar. Şolaryň öňe süren meselelerini Italiýada başlanan Galkynyş döwrüniň akyldarlary, dilewarlary alyp göterýärler. Bu döwürde antiki döwrüň gazananlaryna, şol sanda dilewarlyk sungatyna-da gyzyklanmalar güýçlenýär. Gadymy Gresiyanyň we Rimiň dilewarlarynyň eserleri çap edilip başlanýar.

Dilewarlygyň ösmegine Galkynyş döwrüniň läheňleri Tommaza Kampanellanyň (1568–1639 ý.ý.), Tomas Moruň (1478–1535 ý.ý.), Françesko Petrarkanyň (1304–1374 ý.ý.), Danteniň (1265–1321 ý.ý.), Fransua Rableniň (1494–1553 ý.ý.), Wilýam Şekspiriň (1564–1616 ý.ý.), Migel Serwantesiň (1547–1616 ý.ý.) ynsanperwerlikli, adalatly jemgyýet baradaky pähimleri ägirt uly täsir edýär.

Galkynyş döwründe öňe sürülen ideýalar orta asyr dünýä-garaýyşlaryny ýeňip geçip, has ösen täze döwre – buržuaz jemgyýete geçmeklik üçin amatly şertler döredýär.

Russiyada-da dilewarlyk jemgyýetçilik durmuşynyň möhüm hakykatyna öwrülýär. Halk weçelerinde (ýygnaklarda) çykyş etmek «weşaniýe» diýlip atlandyrylypdyr. Ol dabaraly görnüşde bolup, geljegi öňünden aýtmak bilen utgaşypdyr («Weşiy Oleg»). Weşunlar, ýagny weçe dilewarlary örän uly meşhurlyklardan peýdalanylýardylar. Dabaraly ýygnaklarda weşunlar döwlet ýolbaşçylarynyň ýanynda durupdyrlar (Nowgorod Welikiý). Dabaraly çykyşlar «ýatdan çykajak çykyşlar» («dostohwalnaýa reç») diýlip atlandyrylypdyr.

Öň bellenenilip geçilişi ýaly, ähli ýurtlarda harby we diplomatik çykyşlar giňden ýaýrapdyr.

§3. XVII-XX asyrlarda dilewarlyk sungaty

Türkmenleriň dilewarlyk sungaty. Mongol basybalýşlaryndan soň türkmen ýerlerinde ýurt dagynyklygy ýüze çykyp, her taýpa, her tire, her bir urug özbaşdak durmuşda ýaşap başlaýarlar. Türkmenistanyň ýerinde urug-jemagatçylyk, harby-demokratiýa düzgünleri ornaşýar. Emma bu döwürde-de şol döwrüň jemgyýetçilik durmuşyna mahsus bolan özboluşly ýerli dilewarlyk däpleri ýüze çykýar. Muňa türkmenleriň «jar çekdirmek» däbi mysal bolup biler. Tire-taýpa maslahatlarydyr geňeşlerinde aýratyn dilewar, gepe çeper we owadan sesli adamlar dik durup, batly sesleri bilen kabul edilen kararlary, tapylan çözgütleri halk köpçüligine ýetiripdirler. «Jarçylar» diýlip atlandyrylan owadan sesli adamlar hem syrgynma-syrgyn, köçeme-köçe, öýme-öý aýlanyp, çasly sesleri bilen toý-tomgy we möhüm wakalar bilen baglanyşykly habarlary halk köpçüligine ýetirip durupdyrlar.

Pähim-parasaty, dana döredijiligi we dilewarlygy bilen tanalan, XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli wekili Döwletmämmet Azady (1700-1760 ý.ý.) öz döwrüniň meşhur adamlarynyň biri bolupdyr. Ol özüniň ynsanperwerligi, halallygy, akyl-paýhasy, danalygy, dilewarlygy we ş.m. sypatlary bilen halkyň arasynda uly hormatdan peýdalanylýdyr. Şonuň üçün-de golaý-goltumdaky ýerlerde ýaşayan ilat bir işiň başyny tutjak bolsa, hökman Döwletmämmet Azada sala salypdyr, maslahatlaşypdyr.

Döwletmämmet Azadynyň dagynyk ýaşayan türkmen halkyny agzybirlige, bitewüligi, birleşip döwlet gurmaklyga çagyryan, döwleti dolandyrmak meseleleri, adamzat gatnaşyklary, edep-terbiýe we beýleki meseleler baradaky çykyşlary saklanyp galypdyr. Döwletmämmet Azadynyň ideýalaryny dowam etdiren Magtymguly Pyragynyň ähli türkmen tire-taýpalarynyň bir bitewi döwlete birleşmekleriniň gerekdigi baradaky garaýyşlary, onuň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol Watan, il-ýurt, mertlik, at-ýarag, gelin-gyzlar hem-de yslamyň kada-kanunlaryny berjaý etmek hakynda ajaýyp goşgulary döredipdir we halkyň durmuş meseleleri ara alnyp maslahatlaşylyan maslahatlarda halkyň ykbaly, deňlik, agzybirlik barada çykyş edipdir. Şeýle-de ol goňşy döwletler tarapyndan edilýän çapawulçylykla-

ra, talaňçylyklara garşy birleşmek, birleşip agzybirlik bilen döwlet gurmak zerurlygy barada düýpli gürrüň edipdir. Şular bilen birlikde, Magtymguly Pyragy öz eserlerinde türkmen ýigitleriniň mertligini, söweş ukuplaryny, edermenliklerini wasp edipdir, bu bolsa türkmen ýigitlerini, merdi-merdana bolmaga çagyryş ýaly bolup ýaňlanypdyr.

Halkyň beýik ogullary bolan Zelili bütin ömrüne watançylyk, Seýdi gahrymançylyk, Mollanepes, Kemine yşky-söýgi, Mätäji durmuşy tarapdan Magtymguly Pyragynyň pikirlerini ösdüripdirler. Olar her bir turkmeniň öz milletine guwanmagyny gazanmaga, ruhuny galkyndyrmaga jan edipdirler. Görnüşi ýaly, bu şahsyýetler öz döredijiligi, halkyň, il-günüň önünde edýän çykyşlary bilen giňden belli bolupdyrlar.

Türkmen halkynyň, takmynan, 1770-1840-njy ýyllarda ýaşap geçen satirik şahyry Kemine şahdaçyk, dilewar adam bolupdyr. Ol başlangyç bilimini önüp-ösen ýeri bolan Sarahsda alýar. Oba mekdebinden soň Buharada, Hywada okaýar. Emma gurpsuzlyk zerarly ymykly bilim alyp bilmedik Kemine özbaşdak okap, öz döwrüniň görnükli adamlarynyň biri bolup ýetişýär. Kemine şahyr durmuşy, yşky-liriki, öwüt-nesihat beriji temalarda eserler döredipdir. Beýleki türkmen ýazyjy-şahyrlaryndan tapawutlylykda, Kemine we onuň edebi döredijiligi barada halk arasynda ençeme şorta sözler döredilipdir. Keminäniň döredijiligi, onuň özi tarapyndan döredilen şorta sözleri, şahyryň gerek ýerinde duzly, kineli, gülküli sözleýän dilewar adam bolup, agyr durmuşda ýaşayan döwürdeşlerini wagtyhoşlukda, degşip-gülşüp, ruhubelent ýaşamaga, tutanýerlilik, zähmetsöýerlik, agzybirlik, adalatlylyk ýaly asylly sypatlary özlerinde jemlemeklige çagyrandygyna göz ýetirmek bolýar.

XIX asyryň nusgawy şahyrlarynyň arasynda mynasyp orun alanlaryň biri-de Gurbandurdy Zelilidir (1800–1852 ý.ý.). Ol ilki oba mekdebinde, soňra medresede okap bilim alypdyr. Şahyr söýgi, durmuşy, watançylyk ýaly temalarda öz Watanyň azatlygy ugrundaky göreşini ussatlyk bilen açyp görkezmegi başarypdyr.

Zelili şahyr ýaly XIX asyr türkmen edebiýatynda öz döredijiligi bilen öçmejek yz galdyran şahyrlaryň biri-de Annagylyç Mätäjidir (1824–1884 ý.ý.). Şahyr Aşgabadyň golýanyndaky Köşi obasynda

eneden dogulýar. Ol oba mekdebinde bilim alýar. Soňra özbaşdak okap, öz bilim-sowadyny artdyýar. Onuň döredijiliginiň esasyny watançylyk, mertlik, batyrlyk, durmuşy we beýleki mazmunly goşgulary tutupdyr.

Gürrüni edýän döwrümüzde ýaşap geçen serkerde şahyr adyny alan Seýitnazar Seýdi (1760–1830 ý.ý.) öz watandaşlaryny mertlige, agzybirlige, watansöýüjilige çagyrmak bilen çäklenmän, gerek ýerinde ata çykyp duşmana gaýtawul bermegiň, hatda ýigitleriň bir toparyna ýolbaşçylyk etmegiň hötdesinden gelipdir. Seýdi watançylyk, gahrymançylyk durmuşy we beýleki temalarda eserler döredipdir.

Türkmen nusgawy şahyrlary öz çeper döredijilikleri arkaly ýigitleri watan goragyna, halky päk zähmet çekmeklige, belent ahlak sypatlarynyň eýesi bolmaklyga çagyrypdyrlar. Beýle şahyrlaryň goşgulary köpçüligiň üýşen ýerlerinde özleri ýa-da dilewar adamlar tarapyndan okalmak bilen giň halk köpçüligine ýetirilipdir.

Agyr, kynçylykly günlerde halkyň öňüne düşüp ýolbaşçylyk, serkerdelik etmegi başaran Keýmiriň örän dilewarlygy we danalygy, söweş tärlerini bilýänligi, diplomatik hem-de serkerdelik ukybynyň ýokary bolandygy barada halk arasynda saklanyp galan dürli rowaýatlar häzirki wagtda bize elýeterli boldy. Umuman alnanda, türkmeniň bu beýik şahsyýetleriniň şygyrlary, çykyşlary halk köpçüligine ýarapdyr, halky geljege ruhlandyrypdyr, agzybirlige çagyrypdyr. Bu döwürde türkmen durmuşynda dilewarlygyň nazaryýetiniň işlenilişi barada maglumatlar ýok diýerlikdir, ýöne durmuşy dilewarlygyň görnüşleri azda-kände gabat gelýär.

Bu döwürde halkyň öňüne düşen handyr serkerdeleriň, ruhanylaryň dilewarlygy hem türkmen durmuşynda uly yz galdyrypdyr. Şeýle adamlaryň biri Nurberdi han (1821–1880 ý.) bolup, ol 1850-1880-nji ýyllarda Ahalda hanlyk edipdir. 1850-nji ýylyň ahyrynda Gökdepede han göterme maslahaty bolýar. Hanlyga ak wekilden Nurberdi Döwletýar baý ogly we Gara goňurdan Orazmämmet han görkezilýär. Saýlawda Orazmämmet han artykmaç ses alýar, emma Orazmämmet hanlyga Nurberdi Döwletýar baý ogluny götermegi haýyş edýär. «Owaly Biribaryň güwäliginde men hanlyk ornuny Nurberdi Döwletýar baý ogluna bagyşlaýaryn. Sebäbi ol Döwletmämmet

Düýegöz aganyň tälimini alan Anan onbeginiň zydyr. Munuň agasy Mürrük baý, kakasy Döwletýar baý hem örän çörekli-çykymly adamlardyr. Onsoňam ynanç-ygtykatda, adalatda, päklikde, güýç-gaýratda, akyl-paýhasda, sahatlyk-ynsapda, misginlere rehimdarlykda, dilewarlyk-herbaplykda, söweş-syýasatda Nurberdini biz tanaýarys.

...Şu nukdaýnazardan men hanlyk-ýaşululyk mertebesine öz razylygym bilen sesimi Nurberdä bagyşlaýaryn» diýipdir.

Nurberdi hanyň söweşiň öň ýanynda we söweş hereketleriniň dowam edýän wagtlarynda eden çykyşlary-da gabat gelýär. Mysal üçin, Nurberdi han 1858-nji ýylda Garrygala söweşiniň iň aýgtylaýjy ýedinji gününde uly mejlis gurup, şonda: «Ýaşulular, serdarlar, ýigitler! Siz maňa yzda bol diýmäň. Bizden öňki teke ýaşulularymyzyňky ýaly meniň adym hanam bolsa, Serdar ornundadyryn. Şonuň üçin siz meniň maslygymy Japarguly hanyň tugunyň astyndan başga ýerden gözlemäň! Batyrlar! Çozuň, azana musallat boluň! Ýa, Alla!» diýip çykyş edýär.

Türkmen durmuşynda dindarlaryň sözleriniň geçginli bolandygyna, olaryň köpçülik tarapyndan diňlenilendigine, dilewarlyklaryna şaýatlyk edýän maglumatlar-da saklanyp galypdyr.

Mädem han 1855-nji ýylda Sarahsa ýörişe gaýtmazynyň öň ýanynda Köneürgenç medresesinde sapak berýän Ak işany (1788–1878 ý.) çagyryp, oňa Sarahsyň üstüne ýörişe gitjekdigini aýdýar. Şonda Ak işan: «Hiç bir häkim öz raýatynyň üstüne goşun çekýän däldir. Olar Sizi garşydaky uly duşmanlarymyz bolan keseýerli şalardan gorap saklapdyrlar, henizem şeýle. Siz bu päliňizden el göteriň» diýipdir. Bu döwürde şunuň ýaly durmuşy dilewarlyk köp gabat gelýär.

Görnüşi ýaly, bu döwürde türkmenleriň durmuşynda dilewarlyk uly orun tutupdyr. Muňa S. Atanyýazowyň «Türkmenistanyň toponimik sözlügi» atly işinde Daşoguz welaýatynyň S. Nyýazow etrabyndaky Dilewar obasynyň adynyň Hywa hanynyň emeldary bolan we XX asyryň başlarynda Şammy kel tarapyndan öldürilen Nurjan batyr diýen adamyň lakamydygyny bellemegi hem şaýatlyk edýär. Dilewar obasynyň orny şol söze çeper (dilewar) adamyň mülk ýeri eken.

Ýewropada Magaryfçylar döwründe dilewarlyk. XVI–XVII asyrlaryň sepgidinde Gaýtadandöreýiş döwri kem-kemden pese gaç-

ýar. Bu döwrüň wekilleriniň ilkibaşdaky adamy ideallaşdyrýan döwri öz möwritini ötürýär. Emma XVII–XVIII asyrlaryň adamlarynda-da entekler kemçilikler köp, ýöne olar adamlaryň sowatsyzlygyndan, dünýägarayyşlarynyň pesliginden ýüze çykýardy. Netijede, adamlara sowat, bilim berilse, ýagdaý gowulaşar diýen pikiri öňe sürýän magaryfçylar öňe çykýar.

Bu döwürde Ýewropanyň köp ýurtlarynda kazyýet, parlament we dabaraly dilewarlyk ösüp başlaýar. Dilewarlyk Angliýanyň Kembrij we Oksford uniwersitetlerinde ýörite ders hökmünde okadylyp başlanýar. Olar, esasan, Siseronyň, Kwintilianyň eserlerine daýanypdyrlar. XVII asyrda ABŞ-da hem dilewarlyk ilki Garward, soňra beýleki uniwersitetlerde we kollejerde hem okadylyp başlanýar. Ilkibaşda Amerikada okadylýan dilewarlyk sholastik häsiýetde bolup, ol ruhanlyar üçin niýetlenipdir.

XVII asyrda Fransiýada magaryfçylaryň halypalarynyň biri, ýazyjy Fransua Fenelon (1651-1715 ý.) dilewarlyk barada Aristoteliň ideýalaryny goldap çykyş edipdir. Onuň aýtmagyna görä, dilewaryň çykyşynda esasy zat mazmun bolup, görnüş ikinji derejeli zada öwrülýär. Fenelon çykyşyň tebigy, sada we aýdyň bolmagyny gazanmaklyga çagyryýar.

Edil şol döwürde dörän elokwensialistler (lat.*elokuetia* – dilewarlyk), onuň tersine, dilewaryň çykyşynyň emeli ülnüsi (stili) bolmalydyr diýýärler. Elokwensialistler, esasan, diňleýjiniň aňyna (psihikasyna) täsir etmegiň ýollaryny gözläpdirler. Ýagny esasy maksat dilewarlygyň «kanunlaryny» açmakdyr we dilewara märekäniň önünde özüni alyp barmagy, sesi we ümi ulanmagy öwretmekdedir diýip hasap edipdirler.

Beýik Fransuz rewolýusiýasy XVIII–XIX asyrlaryň sepgidinde bütin Ýewropany lertzana getirýär. Syýasy durmuşa millionlarça adamlar goşulýar. Edil Gadymy Gresiyada we Rimde bolşy ýaly, ägirt uly mähelleler köçeleri we meýdançalary doldurýarlar. Olaryň köpüsi sowatsyz ýa-da syýasatdan gowşak baş çykaryp bilýän adamlardy. Şeýle ýagdaýda joşgunly rewolýusion dilewarlaryň uly toplumu öňe saýlanýar. Olardan Maksimilian Robespýeri (1758–1794), Žan Pol Maraty (1743–1793), Žorž Žak Dantony (1759–1794), Demuleni

(1760–1794), Gawriel Onore Mirabony (1749–1791) agzamak bolar. Hakykat ýüzünde şol wagt öňe çykan dilewarlar münlerçedi.

Dilewarlaryň öňe sürýän «erkinlik», «bagt», «deňlik», «doganlyk» şygarlary düýnki ezilýän daýhanlarda, senetçilerde gyzygyn goldaw tapýardy.

Fransuz rewolýusiýasynyň syýasy dilewarlygynyň gözbaşynda XVIII asyryň beýik magaryfçylary we ensiklopediýaçylary bolan Ž.Ž. Russonyň (1712–1778), Deni Didronyň (1713–1784), F. Wolteriň (1694–1778), Şarl Lui Monteskýeniň (1689–1755) ynsanperwer ahlak we durmuşy ideýalary ýatyrdy. Emma rewolýusiýa döwründe kellesi göçgün dilewarlar şol wagtda amala aşyryp bolmajak hyýaly ideýalary hem öňe sürüpdirler.

Napoleon uruşlary gutarandan soň Ýewropada syýasy ýagdaý durgunlaşýar. Emma rewolýusiýadan öňki ýagdaý doly dikeldilip bilinmeýär. Fransuz rewolýusiýasyndan gözi gorkan Ýewropa döwletleriniň hökümdarlary ilata bellibir syýasy eglişikler edip, parlamentlere bolsa kanun çykaryjy hukuklary bermäge mejbur bolýarlar. Şoňa seretmezden, XIX asyryň bütin dowamynda diýen ýaly Ýewropada häli-şindi rewolýusiýalar tolkun ýokary galýar. Bu bolsa syýasy erkinlikleriň barha giňelmegine, parlamentleriň güýçlenmegine getirýär. Şonuň üçin XIX asyrdan Ýewropada görnükli parlament dilewarlary öňe çykýar. Olardan Germaniýada Robert Blýumy (1807–1848), Angliýada Uilyam Gladstony (1809–1898), Genri Jon Tembl Wiskowd Palmerstony (1784–1865), Benjamin Dizraelini (1804–1881), ABŞ-da Awraam Linkolny (1809–1865) we başgalary görkezmek bolar.

XIX asyrdan dilewarlyk sungatynyň täze ugurlary hem ýüze çykýar. Rewolýusiýalar döwründe parlament dilewarlaryndan başganda, işçiler hereketiniň rewolýusion dilewarlary hem öňe saýlanýarlar.

XIX asyryň ortalarynda – XX asyryň başlarynda görnükli rewolýusion dilewarlar hökmünde Robert Oueny (1771–1858), Karl Marks (1818–1883), Fridrih Engelsi (1820–1895), A. Bebeli (1840–1913), P. Lafargy (1842–1911), Wilgelm Libknehti (1826–1900), Žan Žoresi (1859–1914) we başgalary görkezmek bolar.

XIX–XX asyrlaryň sepgidinde rewolýusion hereket Russiýada-da ýokary galýar. İşçilerden gelip çykan Stepan Nikolaýewiç Haltu-

rin (1857-1882), Iwan Wasilýewiç Babuşkin (1873-1906), Pýotr Andreýewiç Zalomow (1877-1955) öz kazyýet proseslerindäki çykyşlary bilen bütin ýurtda meşhurlyk gazanýarlar.

Diliniň peltek bolmagyna garamazdan, Wladimir Iliç Lenin (Ulýanow, 1870–1924) hem rewolýusion wagzyň ussady bolupdyr. Onuň eserleriniň doly ýygyndysyna 600-den gowrak nutuklarynyň, çykyşlarynyň tekstleri girizilipdir. Onuň çykyşlarynyň häsiýetli tarapy – K. Marksýň we F. Engelsiň taglymatynyň dogrudygyna bolan çuň ynamdyr. W. I. Lenin nazaryýeti öz döwrüniň hajatlary bilen berk baglanyşdyryp bilipdir. Onuň çykyşlary öz syýasy garşydaşlary bilen ylalaşyga däl-de, olary ýer bilen ýegsan etmäge gönükdirilipdir.

XX asyrdä dilewarlyk sungaty. Russiýada XX asyryň başynda rewolýusion hereketiň ýokary galmagy dilewarlygyňam görnüp eşidilmedik derejede ýaýbaňlanmagyna getirýär. Ýakow Mihaýlowiç Swerdlow (1885–1919), Lew Dawidow iç Troskiý (Bronşteýn, 1879–1940), Grigoriý Ýewseyewiç Zinowýew (Radomylskiý, 1883–1936), Nikolaý Iwanow iç Buharin (1888–1938), Sergeý Mironow iç Kirow (1886–1934), M. Kalinin (1875–1946), A. Lunaçarskiý (1875–1933), W. Wolodarskiý (Goldşteýn Moiseý Markow iç, 1891–1918) märekäniň psihologiýasyny, olara nähili täsir etmelidiginiň ugruny gowy bilipdirler.

1917-nji ýyldan 20-nji ýyllaryň ahyryna çenli dilewarlygy öwrenmäge, köpçülikleýin taýýarlamaga SSSR-de uly üns berilýär. Mysal üçin, 1918-nji ýylyň noýabr aýynda Petrogradda janly söz instituty döredilýär. Onda talyplara dilewarlyk öwredilipdir, dilewarlygy okatmagyň usulyýeti işlenilip düzülipdir. Birnäçe ýokary okuw mekdepleriniň maksatnamalaryna märekäniň öňünde çykyş etmek ussatlygy dersi girizilýär.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda – 30-njy ýyllaryň başynda Lenin-gradda (häzirki Sankt-Peterburg) W. Wolodarskiý adyndaky Wagyz-nesihat (agitasiýa) instituty, Moskwada Gyzył professura, Gündogar zähmetkeşleriniň Kommunistik uniwersitetleri işleýär. Leningradda Dil medeniýeti instituty işläpdir. Onda märekäniň öňünde çykyş laboratoriyasy bar eken.

XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda Türkmenistanda-da atly dilewarlar öňe çykýar. Olardan Gaýgysyz Atabaýew (1887–1938), Nedirbaý Aýtakow (1894–1938), Halmyrat Sähetmyradow (1898–1938), Çary Wellekow (1902–1938), Gurban Sähedow (1905–1938), Nikoláý Antonowiç Paskuskiý (1894–1945), Wasiliý Fýodorowiç Karpow (Karpyç 1900–1945), Oraz Täçnazarow (1902–1942) ýaly görnükli partiýa-hökümet we döredijilik işgärleriniň atlaryny görkezmek bolar. Olar türkmen we rus dillerinde täsirli çykyş etmäge suwara adamlar bolupdyrlar.

20-nji ýyllaryň ahyrýnda I.W.Staliniň diýdimzor düzgüni doly dikeldilenden soň, dilewarlyk kem-kemden öz ähmiýetini ýitirýär. 1932–1939-njy ýyllarda olaryň köpüsi jezalandyrylyp öldürilýär. Şondan soň tä 80-nji ýyllaryň ahyrýna çenli syýasy dilewarlyk SSSR-de öz ähmiýetini ýitirýär. Bu döwürde Kommunistik partiýanyň ideologik diýdimzorlugy höküm sürýär. Şonuň üçin syýasaty düşündirýän dilewarlar däl-de, partiýanyň görkezmelerini, täze kararlaryny halka ýetirýän işgärler gerekdi.

Günbatar ýurtlarynda XX asyrdan dilewarlyk sungatynyň ähmiýeti barha ýokary galypdy. Ol diňe Ýewropada däl, eýsem demokratik ösüş ýoluna düşen beýleki ýurtlarda-da giňden ýaýrap başlady. Ol ýyllarda dilewarlygyň nazaryýetini işläp düzmekde, ony ylmyň we tehnikanýň täze gazananlary bilen utgaşdyrmakda D. Karneginiň (1888–1955) bitiren işleri aýratyn belläp geçmäge mynasypdyr. XX-XXI asyryň başlarynda günbatar ýurtlarynda görnükli syýasy we döwlet işgärleri bolan Dewid Lloyd Jorj (1863–1945), U. Çerçil (1874–1965), Franklin Delano Ruzvelt (1882–1945), Jon Kennedi (1917–1963), Şarl de Goll (1890–1970), Fransua Mitteran (1916–1995), Genri Alfred Kissinjer (1923), Jeýms Erl Karter (1924), Uilýam (Bill) Jefferson Klinton (1946) ýaly dilewarlar öňe çykdy.

XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynda milli-azat edijilik hereketiniň ýokary galmagy bilen Hindistanda Mohandas Karamçand (Mahatma) Gandi (1869–1948), Jawaharlal Neru (1889–1964), Müsürde Gamal Abdel Naser (1918–1970), Liwiýada Muammer Kaddafi (1942–2011), Kongoda Patris Lumumba (1925–1961), Kubada Ernesto Çe Gewara (1928–1967),

Fidel Kastro (1926), ABŞ-da Martin Lýuter King (1929–1968) ýaly görnükli dilewarlar meşhurlyk gazanýarlar.

80-90-njy ýyllarda SSSR-de we Gündogar Ýewropa ýurtlarynda diýdimzor düzgünleriň garşysyna göreşiň ýokary galmagy dilewarlaryň täze toparynyň döremegine getirdi.

Elbetde, dilewarlyk jemgyýetçilik hadysasy hökmünde, gowy maksada-da, gabahatlyklara-da hyzmat edip biler. Oňa Birinji we Ikinji jahan uruşlarynyň arasynda öňe çykan faşistik diýdimzorlar: italiýaly Benito Mussolini (1883–1945) we I.Gebbels (1897–1945), germaniýaly Adolf Gitler (Şiklgruber, 1889–1945) mysal bolup biler. Olar durmuşy demagogiýany giňden ulanyp, italiýan we nemes halklarynyň köp bölegini milletçilik, militarizm, jynsparazçylyk, ahmyrçylyk ýollaryna çekip bildiler. Bu bolsa millionlarça adamlaryň ikinji jahan urşunyň oduna ýanmagyna getirdi. Munuň özi dilewarlygyň örän ýiti hem-de howply syýasy guraldygyna, her hili geldi-geçerleriň ony häkimiýet başyna gelmek üçin ulanmak howpunyň bardygyna şaýatlyk edýär.

§4. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda we Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilewarlyk sungatynyň ösüşi

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda we Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilewarlyk sungaty. Garaşsyzlyk ýyllarynda dilewarlyk sungaty-da ösüş ýoluna düşdi. Bu ýyllarda ýurtda bolup geçen düýpli durmuş-ykdysady, jemgyýetçilik-syýasy we medeni özgerişler, ösüşler, gatnaşyklar we ş.m. netijesinde dilewarlygyň dürli görnüşleri giňden ulanylyp başlandy. Olardan köpçüligiň önünde takyk meseleler goýlup, teklip edilýän durmuş-syýasy we durmuş-ykdysady temalardaky nutuklary, içeri we daşary syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsýetli syýasy çykyşlary, içeri we daşary syýasy wakalaryň şöhlenendirýän hem-de gysgaça teswirleýän maglumat-düşündiriş beriji syýasy synlary we beýlekileri görkezmek bolar.

Şular bilen birlikde, Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ylmy dilewarlyk hem millilige ýugrulan özboluşly ösüşe, kämilleşiğe ga-

dam basdy. Olardan ylmy amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, halkara kongreslerinde edilýän ylmy nutugy, ylmyň bellibir pudagy boýunça täze toplanan bilimleri umumylaşdyrmakda, olary durmuşda ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläk-de ösmeginiň ýollaryny kesgitleýän ylmy syny, takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleri baradaky ylmy habary we ş.m. bellemek maksadalaýyk bolýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda durmuşy çykyşlar bolan baýramçylyk häsiýetli, dabaraly öwüşginli ýubileý ýa-da taryplama çykyşlarynyň, kärhananyň, edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine, ýubileýine bagyşlanylan çykyşlary, adatça gysga, ýarym dabaraly, dostluk ýagdaýynda, hökmany suratda taryplama görnüşinde guralýan görnükli şahsyýetiň hormatyna, onuň ýubileýi ýa-da başga bir waka bilen baglanyşykly hem-de ruhubelentlik, dostluk duýgularyna ýugrulan, işeň we syýasy häsiýetde bolýan, durmuş-syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýan resmi, aýratyn-da, diplomatik kabul edişlikdäki çykyşyň giňden ösýändigini nygtap bellemek gerek.

Şeýle-de häzirki günlerde dilewarlygyň in gadymy görnüşleriniň biri bolan adamlaryň aňyna täsir etmekde ägirt uly tejribe toplan ylahyýet dilewarlygynyň hem durmuşda öz ornuny tapandygyny bellemek bolar.

Türkmenistan Garaşsyzlyk gazananyndan soň, dilewarlyk sungaty bilen baglanyşykly dünýä hem-de milli tejribe giňden öwrenilip başlandy. Häzirki wagtda dünýäniň beýleki ýurtlarynda dilewarlygyň ýagdaýy barada aýdylanda, köp ýurtlarda dilewarlyk sungatynyň köne nazary gazananlaryny XX–XXI asyrlarda gazanylan tehniki, tehnologi, ylmy açyşlar bilen utgaşdyrmaga ymtlyş bar. Köpçüligiň psihologiýasyny öwrenmek, çykyş edilende dilewaryň märekä ýetirýän psihologik täsirini güýçlendirmek üçin ylmy-barlag işleri alnyp barylýar. Dilewarlyk sungaty syýasy göreşde barha giňden ulanylýar. ABŞ-da dilewarlykdan başy çykmaýan adam kongrese deputat-da däl, hatda ýerli kärdeşler arkaşygy guramasyna-da ýolbaşçy saýlanylmaýar. Teleýaýlymyň ornaşmagy bilen dilewarlar öýünde oturan adama-da täsir edip bilýär. Teleýaýlym çekişmelerine, ara alyp maslahatlaşmalaryna gatnaşmak üçin dilewarlar artistlikden biraz baş çykarmaly bolýarlar.

Şonuň üçin ABŞ-da häzir köp ýokary okuw mekdeplerinde, kollejlerde dilewarlyk okadylýar. Biznes, menejment okuw mekdeplerinde bolsa söhbet geçirmek, çykyş etmek, jedel etmek tärleri öwredilýär. Uniwersitetleriň hemmesinde diýen ýaly dilewarlyk sapaklary geçilýär. Dilewarlyk sungaty harby akademiýalaryň, kollejeriň hemmesinde okadylýar.

Ylahyýet akademiýalarynda dilewarlyga 600 we ondan-da köp sagat berilýär. ABŞ-da münlerçe alymlar dilewarlyk sungatynyň tärlerini kämilleşdirmegiň üstünde işleýärler. Bu bolsa dünýäniň siwilizlenen öňdebaryjy ýurtlarynyň hataryna goşulmagy maksat edinýän Türkmenistanyň ýaşlarynyň hem dilewarlygy uly isleg bilen öwrenmelidigini görkezýär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda we Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilewarlyk sungatynyň ulanylýan görnüşleri we usullary. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda we Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Watanymyzda dilewarlygyň indiki görmüşleri giňden peýdalanylýar.

Sosial-syýasy we sosial-ykdysady temalar boýunça nutuklar. Munda dürli häsiýetdäki we mazmundaky maglumatlar getirilýär, köpçüligiň önünde takyk meseleler goýulýar, teklipler edilýär. Nutuk, adatça, ýygnakda, maslahatda edilýär, şol ýerde ara alnyp maslahatlaşylýar, tankytlanýar, oňa täze pikirler girizilýär.

Hasabat nutugy – bu ýygnakda, konferensiýada, gurultaýda edilýär. Onda köpçüligiň ýa-da guramanyň bellibir döwürde (1-5 we ş.m. ýylda) alyp baran işiniň netijeleri barada habar berilýär, geljekki hasabat döwründe çözülmeli öňde duran meseleler kesgitlenýär.

Syýasy çykyş, adatça, içeri we daşary syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsiýetde bolýar.

Diplomatik çykyş ol ýa-da beýleki döwletiň wekili hökmünde resmi adamyň çykyşydyr. Şeýle çykyş örän ölçeglilik bilen tapawutlanýar. Onuň maksady döwletler, halklar arasynda düşünişmeklige, sazlaşykly gatnaşyklary ýola goýmaga gönükdirilýär.

Harby-watancylyk çykyşy, adatça, Watan goragyna ugraýan ýaş yigitleriň, döwlet serhedini goramaga gidýän serhetçiler toparynyň önünde edilýär. Şeýle çykyş Watan önündäki borç baradaky belent

ideýalara ýugrulan bolup, örän gysga, gaýduwsyzlyk äheňinde düzülýär.

Syýasy syn içeri we daşary syýasy wakalary şöhlelendirýän we gysgaça düşündiriş beriji çykyşdyr. Köplenç, şu ugurdan ýöriteleşýän syýasatçy žurnalistler, alymlar çykyş edýärler.

Mitingde çykyş wajyp jemgyýetçilik-syýasy meselä bagyşlanýar, ýokary joşgunlylyk öwüşgininde bolýar. Ol diňleýjileriň ünsüni özüne çekmek we bir maksada gönükdirmek häsiýetine eýedir.

Wagyzçynyň çykyşy dilewarlyk sungatynyň iň giňden ýaýran we iň netijeli görnüşleriniň biridir.

Ýokary okuw mekdebinde umumy okuw umumy kursuň bölegi bolmak bilen, öňki umumy okuwlaryň dowamydyr we ol geljekki umumy okuwlarda dowam etdirilýär. Bu umumy okuwa gatnaşyjylar düzümi boýunça golaý talyplar toplумыndan durýar.

Köpçüligiň öňünde okalýan ýa-da bölekleyin (epizodik) **umumy okuw**. Ol hem öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýär.

Umumy okuwlaryň temalaýyn kursy – munda umumy okuwlaryň her haýsýsy özbaşdak bir meseläni şöhlelendirýär. Şol bir wagtda bolsa, onda agzalan meseleleriň soňky umumy okuwlarda dowam etdiriljekdigi göz öňünde tutulýar.

Ylmy nutuk ylmy-amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, seminarlarda, halkara kongreslerde edilýär. Ol mazmuny boýunça umumy okuwa örän golaýdyr. Ýöne ondan aýratynlykda, ylmy nutuk haýsy-da bolsa bir mesele boýunça geçirilen soňky barlaglaryň jemi bolup durýar.

Ylmy syn. Onuň maksady ylmyň bellibir pudagy boýunça täze toplanan bilimleri umumylaşdyrmakdan, olary durmuşda ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläk-de ösmeginiň ýollaryny kesgitlemekden ybaratdyr. Ony ökte hünärli hünärmen taýýarlap, öz kärdeşleriniň arasynda çykyş edip biler.

Ylmy habar (ýa-da maglumat) – bu takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleriniň beýanydyr.

Döwlet garalawçysynyň (prokuroryň) çykyşy – ol döwletiň adyndan edilýän çykyşdyr. Ol kanun esasynda geçirilen derňew döwründe takyk subut edilen anyk maglumata daýanyp, seredilýän

işi häsiýetlendirýär, günäkärlenýän adamyň ýa-da tarapyň etmişine, onuň şahsyýetine baha berýär.

Aklawçynyň (adwokatyň) sözi kanundan çykmazdan, aýyplanýanyň işinde onuň günäsini ýeňledýän ýagdaýlara, öňki hyzmatlaryna kazynyň ünsüni çekýär. Aýyplanýanyň günäsiniň subut edilmändigini anyk maglumatlar bilen delillendirip, aklawçy günäkärlenýäni aklamaga we onuň kazyýet jogapkärçiliginden boşadylmagyny gazanmaga çalyşýar.

Öz-özüňi aklayyş çykyşy – ol aklawçynyň çykyşyna kybapdaşdyr. Syýasy kazyýet proseslerinde ol, köplenç, syýasy çykyşlara öwrülýär. Günäkärlenýän adam, esasan, kazydan geçirimlilik edilmegini towakga edýär.

Ýubileý ýa-da taryplama çykyşlary baýramçylyk häsiýetde, dabaraly öwüşginli bolýar. Olar hem iki topara bölünýär.

Kärhananyň, edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine, ýubileýine bagyşlanan çykyş, bu işjeň häsiýetde-de bolup biler we onuň syýasy çykyşdan kän bir tapawutlanmazlygy hem mümkindir.

Görnükli şahsyýetiň hormatyna onuň ýubileýi ýa-da başga bir waka bilen baglanyşykly çykyşlar, adatça, gysga, ýarym dabaraly, dostlukly ýagdaýda bolýar, hökmany suratda taryplama görnüşinde guralýar. Çykyşda gadyr-hormat, hoşniýetli duýgular bildirilýär, gowy arzuwlar edilýär.

Oturylyşykda we toý-meýlislerdäki çykyş (tost) hem iki görnüşe bölünýär.

Resmi, aýratyn-da, diplomatik kabul edişlikdäki çykyş ruhube-lentlik, dostluk duýgularyna ýugrulan, işjeň we syýasy häsiýetde bolup, sosial-syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýar.

Tost – bu folkloryň bir görnüşü bolup, halkyň ençeme asyrlaryň dowamynda döreden edebi mirasydyr.

Guburyň başyndaky ýa-da ýatlama bilen baglanyşykly matam sözi – ol merhuma bagyşlanyp, hemişe baha berme äheňinde bolýar. Şeýle söz gam-gussa, gynançly äheňlere ýugrulyp, ýogalan adamy gysgaça häsiýetlendirmelidir, onuň bitiren sogap işleri ýatlanyp, şolary dowam etdirmäge çagyryş bilen gutarmalydyr.

Wagyz-nesihat – bu dilewarlygyň in gadymy görnüşleriniň biridir we bu ugurdan adamlaryň aňyna täsir etmek boýunça ägirt uly

tejribe toplandy. Çykyşyň has netijeli bolmagy üçin öwüt-nesihat edilýän ýerlerde – ybadathanalarda adamyň psihikasyna täsir edip biljek binagärlik, ýagtylyk, birnäçe dinlerde (hristiançylyk, buddizm) saz, ýörite ys ýaýradýan şemler we ş. m. giňden ulanylýar. Adatça, wagyz-nesihatda Hudaýtagala ybadat edilýändigine berk ynanç höküm sürýär, ol diňleýjileri durmuşyň mazmuny barada oýlanmaga itekleýär. Wagyz-nesihatyň tapawutly taraplarynyň biri-de ynsanperwerlik, adamlarda abstrakt (howaýy) söýgi we hoşniýetlilik duýgularyny ornaşdyrmakdyr.

Ylahyýet sözi – bu ylahyýet ugrundan bilim berýän ýörite orta we ýokary okuw mekdeplerinde (medrese, seminariýa, institut, uniwersitet, akademiýa we ş. m.) okuw prosesinde, saýlantgy, ýokary ruhanylaryň ýygnaklarynda edilýän çykyşdyr. Onda diniň ynanç-ygtykat esaslaryna we ylahyýet ylmynyň öňünde durýan derwaýys meselelerine seredilýär.

II BÖLÜM. DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TAGLYMAT ESASLARY WE USULYÝETI

§1. Dilewarlyk amaly we märeke

Dilewaryň çykyşy. Häzirki zamanda köpçülikleýin habar beriş serişdeleri (radio, teleýaýlym, internet, kino, gazet-žurnallar) her bir adam üçin elýeterli häsiýete eýe boldy. Şonuň üçin märekäniň öňünde dilewaryň çykyş etmegi gerek däl ýaly görünýär. Emma köpçülikleýin habar beriş işlerinde tehniki serişdeleriň ulanylmagy, dilewaryň çykyşyny diňleýjilere has täsirli edip ýetirmäge mümkinçilik berýär. Dilewaryň sözünüň ýerini başga hiç zat çalşyp bilmeýär. Onuň aşakdaky sebäpleri bar:

1. Adamlar gadym wagtlardan bäri dil üsti bilen habarlaşmaga uýgunlaşypdyrlar. Şonuň üçin dilden aýdylan zat, olaryň aňyna ýazylan zada garanda has köp maglumat ýetirýär.

2. Adatça, adamlar okap-ýazandan has köp diňleýärler we gepleýärler. Mysal üçin, adam ortaça wagtynyň 75%-ni diňlemäge we

geplemäge, 25%-ni bolsa okamaga we ýazmaga sarp edýär. Diňlemek we geplemek adamlara okandan we ýazandan has aňsat düşýär. Sebäbi, okanda we ýazanda adamyň bedeniniň, beýnisiniň, psihikasynyň has köp bölegi herekete gelýär we ol çalt ýadaýar. Diňlemek adamyň beden agzalaryna we aňyna agram salyp ýadatmaýar.

Dilden aýdylan söz ýazylan sözden has ýönekeý we gurluşy boýunça gysga bolup, diňleýji üçin oňa düşünmek aňsatdyr. Dilden aýdylýan sözde adamyň sesi, onuň äheňleri berilýän maglumaty kabul etmegi aňsatlaşdyrýar. Ses örän çylşyrymly zatdyr, onuň güýçlülük derejesi, aýratynlygy, mylaýymlygy, ýakymlylygy, sazlaşyklylygy, öwüşginleri örän köp dürli duýgulary, hatda oýlanmalary-da diňleýän adama ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Äheňler söze dürli, hatda gapma-garşylykly many bermäge-de mümkinçilik döredýär. Mysal üçin, «salam» sözüni mähirli, awuly, alçaklyk, guraksy, tutuk, gaharly, biperwaýlyk, ýalynjaňlyk, gopbamsylyk we ş. m. bilen aýdyp bolar. «Hany», «hawa», «be», «we», «ýagny» ýaly sözler hem gepleşikde köp manyda ulanylýar.

Uzadaky az iletlaşan obalaryň ýaşaýjylary бүтін өмүрleriniň dowamynda 300-den 600-e çenli söz bilen oňnut edýärler. Sebäbi olarda bir paýyş söz gahary-da, şatlygy-da, gussany-da aňladyp biler.

Sözleýän adamyň sesi we onuň äheňi on bir görnüşli duýgyny aňladyp biler: şatlyk, gorky, mähir, geňirgenme, biperwaýlyk, gazap, gussa, ýigrenç, hormat, utanç, öýke. Emma ýazgydaky maglumat şolaryň birini-de aňladyp bilenok.

Radio adamyň sesiniň ähli äheň baýlyklaryny, teleýaýlym bolsa goşmaça gürläýäniň daş keşbini märekä ýetirýär. Emma olarda çykyş edýän dilewarlar aýdylan söze tomaşaçylaryň duýgularyny, garaýyşlaryny, täsirini görenoklar we şoňa laýyklykda çykyşlarynyň mazmunyny, görnüşini özgerdip bilmeýärler.

Tersine, münberdäki dilewar bilen märekäniň arasynda böwet ýok we ol öz çykyşyna çalt özgerişler girizip bilýär.

Dilewar bilen diňleýjiniň arasyndaky gatnaşygyň birnäçe görnüşleri bardyr. Olaryň biri göni aragatnaşykdyr. Öz çykyşyna märekäniň duýgularyny, diňleýjileriň gep gatmalaryny (replikalaryny), zaldaky sesleri dilewar gulagy bilen eşidip durýar. Oňa göni aragatnaşyk (liniýalaýyn özara gatnaşyk) diýilýär.

Dilewar adamlaryň duýgularyny olaryň özlerini alyp barşyndan, ýüz-gözleriniň hereketinden, oturyşlaryndan (ýylgyrma, gözünü dikme we ş.m.) hem duýup bilýär. Oňa gapdallaýyn ýa-da keseleýin aragatnaşyk (liniýalaýyn däl özara gatnaşyk) diýilýär.

Çykyş edýän mahaly dilewar hemişe öz-özünü hem diňleýär. Ol öňde goýlan maksada öz aýdýan zatlarynyň gabat gelyändigini ýa-da gelmeýändigini barlaýar. Oňa içki özara gatnaşyk diýilýär. Öňde goýlan maksada märekäniň garaýşyny deňeşdirmek hem dilewaryň öňünde wezipe bolup durýar. Oňa daşky özara gatnaşyk diýilýär.

Edilýän çykyşa märekäniň garaýşy dilewary «gyzdyryp-da», «sowadyp-da» biler. Eger-de märeke gyzyklanmasyny görkezse, duýdursa, dilewar şonça-da joşgunly, gyzykly çykyş edip, has köp gymmatly maglumatlary berip biler. Tersine, berilýän maglumat märekede gyzyklanma döretmese, onda dilewaryň özüne ynamy peselýär, onuň täze maglumat bermek islegi azalýar, ol sesiň gerekli güýjüni, sözün gerekli äheñini saýlap alyp bilmeýär. Şeýlelikde, çykyş barada dilewarda-da, diňleýjilerde-de nägilelik döreýär. Diýmek, dilewaryň çykyşy bellibir sosial ýagdaýda bolup geçýär. Bu barada dilewar diňleýjilerden bellibir maglumaty alýar.

Dilewaryň çykyşynyň çyzgysy

ÝAGDAÝ

Dilewar

Habar

Diňleýjiler

Özara gatnaşyk

Märeke bilen dilewaryň arasyndaky özara gatnaşygy kämilleşdirmek, berkitmek maksady bilen köp ýurtlarda häzir ylmy-barlag işleri geçirilýär. Bu ugurda elektronikany, psihologiýany ulanmagyň meselesi çözülýär.

Dilewarlyk sungaty örän köptaraply jemgyýetçilik hadysa bolup, ony birnäçe ylmy pudaklar öwrenýärler.

Kinesika (grekçe *kinesis* – hereket) sözlenende (ylmy) adamyň ýüz, el, beden hereketlerini öwrenýär.

Lingwistika – dilewaryň sözlerini öwrenýän ylym.

Psihologiýa – dilewaryň çykyşy wagtynda märekäniň özüni alyp barşynyň gatnaşygyny öwrenýär.

Sosiologiýa – dilewaryň çykyşyndan soň adamlaryň özlerini alyp barşyny öwrenýär.

Psiholingwistika – dilewaryň sözünüň ýüze çykyşyny we märekäniň ony özleşdirişiniň kanunalaýyklyklaryny öwrenýär.

Sosiolingwistika – diliň jemgyýetçilik durmuşynda tutýan ornuny, wezipelerini, jemgyýetdäki özgerişleriň dile täsirini öwrenýär.

Sosialpsihologiýa – dürli gatлага degişiligiň adamlaryň özüni alyp baryşlaryna, hereketlerine täsirini öwrenýär.

Häzirki zaman adamlarynyň köpüsiniň sowatlydyklary üçin, olar köp maglumaty kabul etmäge ukyplydyrlar. Şonuň üçin syýasy dilewar täze maglumaty diňleýjilere ýetirmek bilen çäklenmän, ony düzgünleşdirmelidir, adamlary ynanymalydyr we terbiýelemelidir.

Dilewaryň şahsyýetine we ussatlygyna bildirilýän talaplar.

Dilewar bilen diňleýji bir ulgamdyr diýip göz önüne getirsek, bu ulgamda edara ediji, dolandyryjy, işjeň güýç dilewardyr. Şonuň üçin dilewar özüne tabşyrylan wezipäniň wajypdygyna doly düşünmelidir. Nazary taýdan gowy taýýarlykly bolmak, öz gürrüň edýän meseläň barada çuňňur bilimleri öwrenmek dilewaryň çykyşynyň üstünlikli bolmagynyň hökmany şertidir. Öz bilimleriniň diňleýjileriň bilýäninden has çuňdugyna, giňdigine we köpdüğine ynanmaýan dilewar märekäniň önüne çykmaly däldir.

Gowy dilewar hemmetaraplaýyn çuň bilimli bolmalydyr. Muňa seretmezden, ol her bir çykyşa ykjam taýýarlanmalydyr. Bu bolsa çykyşyň dowamynda ýüze çykýan garaşylmadyk meselä ýüzlenmäge mümkinçilik berýär. Şeýle ýagdaýa improwizasiýa diýilýär. Dilewar improwizasiýa öňden taýýar bolmalydyr. Improwizasiýa dilewara ylhamly çykyş etmäge mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda diňleýjilere has güýçli täsir edýär, olaryň önünde dilewaryň abraýyny ýokarlandyrýar. Umuman, çykyş näçe gowy taýýarlanylsa, ol şonça-da improwizasiýa meňzeş bolýar.

Dilewaryň diňleýjilere güýçli täsir etmek başarnygy hem bolmalydyr. Dilewar çykyşyň awtory, şonuň bilen bir wagtda-da ony ýerine ýetiriji aktýor bolmalydyr. Ol märekäniň önünde özüni alyp

barmagy, sesine erk etmegi, ýüz hereketlerini, ümleri tebigy ýagdaý-da ulanmagy, märekäniň özüni alyp barşyna derrew degişli çäreler görmegi başarmalydyr.

Dilewaryň münbere çykan badyna özüniň baştutandygyny märekä ynandyrmagy zerurdyr. Eger-de çykyş edýän özüniň degişli meseleden gowy başynyň çykmaýandygyny aýtsa, onda ony hiç kim pisint etmez.

Dilewaryň ýygradygyny, aýdýan zadyna ynanmaýandygyny görse, märeke oňa hormat goýmaz.

Gedemlik, äwmezlik, märekä göwnüyetmezçilik etmeklik hem özara gatnaşygy bozup biler: «Meniň aýtjaklaryma siziň düşünjekdigiňize ynamym ýok» diýmek, bilgeşleýin märekäniň düşünmeýän sözlerini ulanmak hem ýerliksizdir.

Dilewar märekä «akyl satmaly» däl-de, olar bilen bilelikde maslahatlaşýan görnüşde çykyş etmeli. Şol bir wagtda-da, hemmelere mälim zatlary düşündirjek bolup çalyşmaly däl.

Dilewaryň nerw ulgamy örän berk bolmaly, öz temasyňy zýygi-derli gürrüň bermeli, garaşylmaýan hadysa (meselem, oturgyjyň ýykylmagy) ýüze çykaýsa-da, özüni ýitirmeli däl, soraga, gapdaldan gep gatma (replika) derrew jogap tapmagy başarmaly, gerek bolsa başga tema çalt geçip bilmeli, çykyşyň görnüşini üýtgetmäge taýýar bolmaly.

Dilewar öz häsiýetiniň aýratynlyklaryny ýerlikli peýdalanmaly. Ýumşak adam gödek gürllemeli däl. Aýgytly adam münberde öz berkliligini görkezmeli.

Dilewar öz sesiniň ýaňlanyşyna üns bermeli. Ýuwaş ses diňleýjileri çalt ýadadýar. Ýuwaş ses birsydyrgyn äheňleri, dürli duýgulary aňlatmagy başarmaýar. Dilewaryň diksiýasy (sözleriň, bogunlaryň aýdylyşynyň aýdyňlygy, aýyk, aýdyň gepleýiş) erbet bolsa, diňleýjiler köp sözlere, çykyşyň mazmunyna düşünmezler.

Dilewar öz sesiniň güýjüne, demine erk edip bilmeli. Ýogsam ol çalt ýadar, hatda sesiniň tutulmagy-da mümkin. Sesine erk edip bilse, ol märekäni gowy gyzyklandyryp biler. Dilewarlyk boýunça okuw kitabynda şeýle ýazylýar: «Birnäçe dilewarlary diňläp bolar, beýlekilerini diňlemek mümkin däl, käbirlerini diňlemezlik mümkin däl».

Dilewar özüniň dil medeniýetine aýratyn üns bermelidir. Sözlerde basym goýluşyna, nirelerde ulanyp boljakdygyna aýratyn üns bermek gerek. Diňe şonda märeke öz ünsüni çykyşyň mazmunyna berer, ýogsam, dilewaryň ýalňyşýan sözlerini sanap oturar.

Öz öňünde goýan maksadyny amala aşyrmak üçin dilewar köp sanly ýörite endikleri, başarnyklary, bilimleri özünde jemlemelidir. Olardan:

- maglumat toplap, ony sazlaşykly ornaşdyryp bilmek we märekäniň aýratynlygyny göz öňünde tutup ulanmagy;

- märeke bilen özara gatnaşygy ýola goýup çykyş etmegi başarmagy;

- sesiňe, äheňe, mimika, sözleýiş medeniýetiňe üns bermegi;

- soraglara jogap bermegi, jedelleşmegi başarmalydygyny we beýlekileri bellemek bolar.

Bu zatlary köp wagtlap tutanýerli zähmet çeken, türgenleşen dilewar adam başaryar.

Dilewaryň çykyşynyň netijeliligi oňa märekäniň garaýşy bilen baglanyşyklydyr. Märeke ylymda täze öwrenijä garanda, akademiğe has köpräk ynanýar. Ýagny dilewaryň jemgyýetde tutýan ornuna märeke, onuň özi hem duýmazdan baha berýär. Sosiopsihologlaryň aýtmagyna görä, dilewaryň şahsyýeti baradaky pikiriniň esasynda, onuň aýdýan zatlaryna-da märeke baha berýär. Ýaş, tejribesiz dilewara märekäniň ynamy ilkibaşda gowşak bolýar.

Öz fiziki we ruhy mümkinçiliklerine laýyklykda her bir dilewaryň özboluşly çykyş ediş ülnüsi bolýar. Biri özüniň joşgunlylygy, beýlekisi kinaýalylygy (ironiýa), ýene biri wäşiligi, sözleýişiniň owadanlygy ýa-da yzygiderliligi, aýdyňlygy bilen märekäni özüne aňk edip biler. Dilewaryň sözleýişiniň esasy üç usuly bardyr:

- oýlanyşykly, subutnamaly, saldamly;

- joşgunly;

- orta, ýagny birinji we ikinji usullaryň birleşdirilmegi (utgaşdyrylmagy).

Dilewarlygyň obýekti bolan märekeden talap edilýän ukyp-başarnyklar. Diňleýjiler köpçüligini emele getirýän märekäniň şeýle ukyplary bolmalydyr:

1. Aňşyrmak ukyby;
2. Düşünmek ukyby;
3. Ünsülük ukyby;
4. Ýatkeşlik ukyby.

Aňşyrmak – bu sesleri, bogunlary, sözleri, sözlemleri we äheňleri aňşyrmakdyr.

Düşünmek – bu aňşyrmagy emele getirýän düşünjeleriň many-syny bilmekdir. Aňşyrmak we düşünmek örän çylşyrymly prosesdir. Maglumaty aňşyrmak, düşünmek we özleşdirmek märekäniň delillilerine, ýörelgelerine, bähbitlerine, ynamlaryna, keýpionlygyna baglydyr.

Diňleýjileriň delilleri intellektual, ahlak we estetiki häsiýetde bolup biler. Intellektual ýa-da bilesigelijilik häsiýetdäki delilli diňleýjiler gowy özleşdirýärler. Ahlak ýa-da borçlulyk häsiýetdäki delilli diňleýjileri diňletmek örän kyndyr. Estetiki häsiýetdäki delilli diňleýjiler dilewaryň sesinden, sözlem düzüşinden, owadan sözleşşinden lezzet alýarlar.

Diňleýjileriň ýörelgeleri, ynamlary olaryň haýsy-da bolsa bir habary kabul etmäge taýýarlygydyr. Diňleýji, esasan, özüniň önden göz önüne tutýan ýörelgelerine, ynamlaryna gabat gelýän habary özleşdirýär we şoňa ters gelýänleri bolsa ret edýär.

Psihologlar diňleýjileriň bähbitlerini adamlaryň bilesigelijiliginiň ýüze çykmany hökmünde häsiýetlendirýärler. Eger-de diňleýjide aýdylýan habara isleg ýok bolsa, onda adamyň psihikasynda togtmak ýa-da doňmak prosesi bolup geçýär. Şunda ol örän ýönekeý zatlarada düşünmeýär. Habar diňleýjileriň isleglerine gabat gelmeýän bolsa, onda dilewar has-da joşgunly sözlemelidir.

Dilewaryň berýän habaryny özleşdirmekde diňleýjiniň öň top-lan bilimleri araçy, «dilmaç» bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin dilewar diňleýjilere düşnükli, adaty bolan materiallary we görnüşleri öz çykyşynda ulanmalydyr.

Diňleýjiniň habary aňlamagy we düşünmegi onuň keýpionlygy bilen jebis baglanyşyklydyr. Onuň keýpionlygy, düşünjeliligi, tertipliligi, lezzet almaga ymtlyş ugry, erbet habary eşidesi gelmeýändigini bilen baglanyşyklydyr.

Öz keýpisazlygynyň derejesine laýyklykda, bir diňleýjiniň şol bir habardan dürli ýagdaýda dürli netije çykarmagy mümkindir.

Adamlaryň psihofiziki ýagdaýynyň lezzet almak we jepa çekmek esasynda döreyändigini, ähli duýgularyň we göçgünliligiň bolsa şolara esaslanýandygyny dilewar hemişe ýatda saklamalydyr.

Diňleýjiniň aňşyrmagynda we düşünmeginde üns we ýatkeşlik uly orun tutýar.

Psihologlaryň aýtmagyna görä, üns – bu adamyň psihikasynyň işleýşiniň haýsy-da bolsa bir zada gönükdirilmegidir we dykgatyny jemlemegidir. Dilewarlyk ylmy bolsa şolaryň dilewaryň çykyşy bilen gatnaşygyny öwrenýär. Adamlaryň çykyşy diňleýşi ýa-da olaryň başga bir pişe bilen güýmenmegi, olaryň dilewaryň aýdýanlaryna gatnaşygyny görkezýär.

Ünsüň iki görnüşi bardyr: **öz erkine we biygytyýar** ünsler. Öz erkine bolan üns – bu adamyň erki, onuň öz islegleri, maksat ýörelgeleri bilen baglanyşyklydyr. Eger-de adam dilewaryň çykyşyndan özüne gerek bolan maglumatlary almaga ymtylyp gelen bolsa, ol öz erkini berkleşdirip diňleýär. Dilewaryň çykyşy näçe derejede diňleýjileri gyzyklandyrsa, şonça-da olar ünsli diňleýärler.

Biygytyýar üns diňleýjiniň özüne zor salmadyk wagtynda-da hereket edýän prosesdir. Şeýle üns dilewaryň ussatlygy, gyzykly çykyş edip bilşi bilen baglanyşyklydyr. Ussat dilewar gyzykly çykyş etse, diňleýji islese-islemese dilewary diňläp, onuň aýdanlaryny ýadynda saklamaga mejbur bolýar.

Diňleýjileriň aňlan we düşünen habarlaryny ýatda saklamalaryny gazanmak hem gerekdir. Adamyň gysga wagtlyk we uzak wagtlyk ýatkeşligi bardyr. Gysga wagtlaýyn ýatkeşlik düşünmeklik mahalynda gelýän habarlary toplamakdyr. Adam 7+2 söz we many birligini gysga wagtlaýyn ýadynda saklap bilýär. Eger-de sözlemde 7+2 sözden köp bolsa, onda ony ýat tutmak kynlaşýar.

Uzak wagtlyk ýatlamak üçin alnan habary birnäçe gezek gaýtalamak ýa-da ýazmak gerek. Ünsde bolşy ýaly, ýat tutmak hem **öz erkine we biygytyýar** ýat tutmaklyga bölünýär. Biygytyýar ýat tutmaklyk öz-özünden, ýagny adamyň erkine bagly bolmazdan ýat tutmaklykdyr. Eşiden habary diňleýjiniň maksatlaryna we bähbitlerine näçe gabat gelse, ol şonça-da gowy ýatda saklanýar.

Öz erkine ýat tutmak üçin diňleýji erkine zor salmaly bolýar. Bu hem onuň maksadyna we deliline baglydyr. Mysal üçin, berilýän

habaryň ýakymly ýa-da ýakymsyzlygyna seretmezden, talyplar ony ýatda saklamalydyr. Şonuň üçin talyplar konspekt ýazýarlar.

Diňleýjileriň täze habary ýatda saklamagyny ýeňilleşdirmek üçin dilewar olara kömek bermelidir. Mysal üçin, täze habary olara öň tanyş bolan bir habar bilen baglanyşdyrmaly. Baglanyşdyrylýan habar takyk, örän janly, täsirli bolmalydyr. Baglanyşdyrylýan zat täze habara golaý, meňzeş ýa-da gapma-garşylykly bolmaly. Eger-de diňleýjiler çykyşy özbaşdak özleşdirmek boýunça döredijilik prosesine goşulsa, onda täze habar has gowy ýatda galýar.

Ýat tutmaga we özleşdirmäge gaýtalamak gowy kömek edýär. Köp gezek gaýtalamak habary diňleýjileriň aňyna «çüýläp» berkidýär. Ony dini wagyzda giňden ulanýarlar. Emma köp gezek bir zat gaýtalanysa, aýratyn-da, zoruň güýji bilen gaýtalansa, onda şol gaýtalanýan söze ýigrenç döreýär. Diýmek, täze habaryň ortaça mukdary köne habar bilen utgaşyp, diňleýjide täze düşünje döretmelidir. Eger-de täze maglumat birnäçe belgilenen punktдан dursa, ol aňsat ýatlanýar. Mysal: birinji, ikinji, dört sany subutnama we ş.m.

Märekäniň dilewarlyk sungatynyň obýekti hökmünde aýratynlyklary. Märekäniň esasy aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Märeke – bu bir-biri bilen gatnaşykda bolan adamlaryň toplumdyr we olar özara täsir astynda bolýarlar.

2. Märekäniň özüni alyp barşy adamlaryň sanynyň köpdügi ýa-da azdygy bilen baglanyşyklydyr. Münlerçe adamlaryň toplanmagy olary dabaraly äheňe itekleýär. Adam näçe az bolsa, märekede şonça-da adaty äheň döreýär. Köp adamly märekäniň özüni alyp barşy has joşgunly bolýar.

3. Märekedäki adamlaryň durmuşy, bilim derejesi, haýsy kärdedigi, ýaş aýratynlygy, gyzyklanýan zady, özüni duýşy märekäniň özüni alyp barşyna täsir edýär. Ýygnaga ýa-da ylmy-amaly maslahata, adatça, umumy gyzyklandyrylan meselesi bir bolan adamlar jemlenýär. Mitinglerde, köplenç, dürli bähbitleri bolan tötänleýin adamlar ýygnaňyp, üýşmeleňe meňzeýär we olara dilewaryň özüni diňletmegi aňsat düşmeýär. Adamlaryň her bir toplumynyň haýsy-da bolsa bir isleg ýa-da gyzyklanma umumylygy bolýar. Şol umumylyk näçe gowşak bolsa, şonça-da märekäniň özüni alyp barşy tapawutlanýar. Tejribeli dilewar çykyş etmezden öň märekäni hökmany suratda öwrenýär. Bu

bolsa oňa öz çykyşynyň mazmunyny we görnüşini saýlap almaga kömek edýär. Adamlaryň haýsy durmuş toparyna, käre we syýasy ugra degişlidigini, olaryň bilim derejesini, dini garaýyşlaryny we ş.m. dilewar öňünden hökman bilmelidir.

4. Märekäniň ähli görnüşlerine ünsi jemlemek diýen ýagdaý mahsusdyr. Dilewaryň çykyşyny diňlemäge gatnaşýanlar haýsy-da bolsa bir zada – teatr sahnasyna, dilewaryň çykyşyna, kompýuteriň ekranyna, interaktiw tagta we ş.m. ünsüni jemleýärler. Şeýle ýagdaýyň döremegine märekäniň öňünde çykyş wakasy hem hemaýat edýär. Ýagny adamlar meýdançada, zalda jemlenip, münbere ýüzlerini öwrüp oturýarlar, durýarlar. Eger-de teleýaýlyma seredýänler islän wagty turup gidip bilýän bolsalar, dilewaryň çykyşy mahalynda şeýle hereket bie-deplik hasaplanýar.

5. Märekä umumylyk duýgusy mahsusdyr. Şahsyýet gysga wagtylyk märekede bolsa-da, ol ýeke özi bolan mahalyndan özüni başgaça alyp barýar. Köpçülik adamyň pikirlenmek prosesini we erkini çaltlaşdyrýar, duýgy we düşünmek prosesini ýitileşdirýär.

6. Märekede bolan her bir indiwid topara mahsus bolan ynandyrmak we yñdarmalyk (konformizm) prosesiniň täsiri astyna düşýär. Onuň wakalara tankydy garaýşy kütelýär. Pikiri we duýgulary köpçüligiň pikiri we duýgulary bilen ugurdaş bolýar. Dilewaryň bilgeşleýin dymmagy, sesiniň gatalmagy ýa-da hörpüniň peselmegi käbir diňleýjilere ýiti täsir edýär we ähli märeke olara eýerýär. Zalda gülki, gahar, joşgun döräp, beýlekiler olary alyp göterýär. Şonuň üçin zalyň dürli ýerlerinde öňünden taýýarlanan adamlar oturdylyp, olaryň beýlekileri-de islendik duýgularyň täsirine düşürýän halatlary-da bolýar. Ynanjaňlyk, yñdarmalyk ýaşlara, zenanlara, bilim derejesi peslere, psihiki taýdan durnuksyzlara, içgililere we ş. m. aýratyn-da mahsusdyr. Şeýlelikde, birinjiden, üşmeleňe, märekä aýratyn indiwide seredeniňde has güýçli täsir ýetirmek mümkindir, ikinjiden, dilewaryň joşgunlylygy märekäniň joşgunlylygyndan has ýokary bolmalydyr.

7. Märekäniň özüni alyp barşy onuň öňden özüni taýýarlaýşyna baglydyr. Göçgünli saz, aýdym, milli gimniň aýdylmagyndan soň dilewaryň çykyşy diňleýjilere, aýratyn-da, ýaşlara has güýçli täsir edýär.

8. Dilewaryň çykyşy haýsy-da bolsa bir guramaçylyk çäreleri (ýygnagyň gün tertibi, reglament, prezidiumyň saýlanmagy we ş. m.) esasynda geçirilýär.

9. Märeke dilewar babatda haýsydyr bir sanksiýa (çäre) ulanýar. Eger-de dilewaryň aýdýanlary göwnünden tursa, märeke el çarpýar, duýgudaşlyk sözlerini gygyrýar. Ol ýaramadyk halatynda bolsa, gykylyk turuzýar, sygyrýar, güpürdi edýär. Dürli halklarda ol sanksiýalar dürlüçe ýüze çykýar.

Märekäniň özüni alyp barşy, köplenç halatlarda, olaryň dilewaryň çykyşyny aňşyrmagy we düşünmegi bilen baglanyşyklydyr.

Märekäni dolandyrmagyň usullary. Dilewaryň çykyşynyň üstünlikli bolmagy örän köp derejede märeke bilen baglanyşyklydyr.

Dilewar özüniň haçan çykyş etmelidigini öňünden bilip, şoňa laýyk hem taýýarlanmalydyr. Köp ýyllyk tejribeleriň tassyklamagyna görä, sagat 12-den 18-e çenli adamlaryň aňynyň işleýşi düýpli peselýär. Talyplar sapagyň ikinji jübütinde sapagy has gowy özleşdirýärler. Ilkinji jübütde olaryň ünsi we özleşdirmek prosesi pes bolýar. Ünsüň peselýän döwründe dilewar takyk faktlary ulanmaga aýratyn üns bermelidir, joşgunly usullary, tärleri ulanmalydyr.

Talyplaryň işeňňirligi hepdäniň ikinji, üçünji we dördünji günleri ýokary bolýar. Täze maglumaty kabul etmek boýunça 30 minut dykgatly işden soň, üns düýpli pese gaçýar. Şondan soň dynç almak gerek ýa-da başga bir pişe bilen meşgul bolmaly. Märekäniň ünsüniň iň jemlenýän wagty – bu çykyş üçin bellenilen wagtyň ortasydyr. Dilewar diňleýjileriň ünsüniň hemişe üýtgäp durýandygyny ýatda saklamaly. Şonuň üçin dilewar hemişe täze täsir ediş serişdelerini ulanmaga taýýar bolmalydyr.

§2. Dilewaryň çykyşa taýýarlanmagynyň yzygiderliligi (çykyşyň temasyny saýlap almak, dilewarlygyň toparlary we görnüşleri, çykyş üçin maglumat toplamak)

Çykyşyň temasyny saýlap almak. Dilewaryň çykyşa taýýarlanmak prosesi ilki bilen çykyşyň temasyny we görnüşini anyklamagyndan başlanýar. Çykyşyň temasy, köplenç halatlarda, durmuşyň talaplaryna laýyklykda seçilip alynýar. Mysal üçin, ýokary okuw mekdebinde okadylýan umumy okuwlaryň temalary okuw maksatnamasyna laýyk bolmalydyr. Şol bir wagtda ol ýa-da beýleki dersi

alyp barmaklygy, kafedra şu ugurdan ýeterlik taýýarlygy bardyr diýip hasap edýän mugallymyna tabşyrýar.

Dilden çykyşlaryň temasy giň bolmaly däldir. Bir çykyşda ähli zatlar barada çuňdan gürrüň bermäge synanyşýan adam hakykat ýüzünde hiç zat barada-da ugurly gürrüň etmegi başarmaýar. Ol özüni ýitirýär, reglamenti bozýar we diňleýjileriň adalatly närazylygyna sezewar bolýar.

Mysal üçin, nutugy ara alyp maslahatlaşmaga örän gysga wagt berilýär. Şeýle ýagdaýda diňe birje wajyp mesele barada ynandyryjy deliller getirip, öz maksadyna laýyk çykyş edip boljakdygyny dilewar ýatda saklamalydyr.

Umumy okuwlarda-da mesele köp goýulsa, ol diňe anyk maglumatlaryň ýüzleý sanalyp geçilmegine, esasy meseleleriň çuňdan derňelmeginiň ýerine, onuň umumy gürrüňe öwrülmegine getirýär.

Geljekki çykyşyň üstünlikli geçmeginde temany dogry kesgitlemegiň uly ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, ýokary okuw mekdebinde talyplar öňden kesgitlenen takyk meseleler barada düşünje almalydyrlar. Emma şu ýagdaýda-da mugallym şol meseleleriň şu gün we geljek üçin wajyplygyny tapmalydyr.

Köpçülik üçin niýetlenen umumy okuwyň ady adamlaryň ünsüni özüne çeker ýaly düzülmelidir. Ol gurluşy boýunça ýönekeý, gysga, şol bir wagtda göze ilginç bolmalydyr. Bir söz bilen aýdylanda, tema umumy okuwyň özboluşly mahabaty bolmalydyr.

Umumy okuwyň adynda onuň doly mazmunyny düşündirmäge çalyşmaly däl. Esasy zat umumy okuwyň ady tema barada ýiti we täsir galdyryjy yşarat etmelidir, her bir adamda ony diňlemäge höwes döretmelidir. Mysal üçin, üç jübüt temany alyp göreliň. Şol temalary umumy okuwlar görnüşinde öz ugry boýunça örän taýýarlykly hünärmenler tarapyndan okaljak diýip hasap edeliň. Her jübütten bir umumy okuwy saýlap alyp diňlemeli diýip hasaplalyň.

1. XIX–XX asyrlaryň sepgidinde Zakaspi oblastynyň sosial-ykdysady we syýasy ýagdaýy.

= Türkmen jemgyýeti 100 ýyl mundan öň.

2. Biosfera we etnosfera türkmen halkynyň etnogeneziniň kontekstinde.

= Türkmenleriň etnogenezine tebigatyň we goňşy halklaryň täsiri.

3. Garaşsyzlyk ýyllarynda dünýäni aňk eden görnüp-eşidilmedik üstünlikler.

= Garaşsyzlyk ýyllary: özgerişler we meseleler.

Biziň pikirimizçe, ähli ýagdaýlarda ikinji tema saýlanylýp alynsa gerek. Sebäbi birinji jübütdäki birinji temanyň ady örän tukat we ýürekgydsyryjy. Ikinji jübütde umumy okuwyň ady ylmy adalgalar bilen doldurylan we diňe hünärmenler üçin düşnükli. Üçünji jübütde tema dabaraly ýygnagyň nutugyny ýada salýar we onda garaşsyzlyk ýyllarynda gazanylan üstünlikler barada umumylaşdyryjy maglumatlar beriljekdigi öz-özünden düşnüklidir.

Çykyşyň üstünlikli geçmegine onuň başaraňlyk bilen mahabat edilmegi hem köp derejede täsir edýär. Bezelen, gözilginç afişalar, radioda we metbugatda täsirli bildirişleriň berilmegi diňleýjileriň esli derejede köpelmegine kömek edýär.

Dilewarlygyň toparlary we görnüşleri. Geljekki çykyşyň temasynyň saýlanyp alynmagy bilen bir wagtda onuň görnüşi hem seçilip alynmalydyr. XX asyrdan dilewarlyk sungaty örän köp dürli boldy. Onda bölünmek, täze görnüşleriň ýüze çykmak prosesi henizem dowam edýär. Dilewarlyk sungatynyň ýeten derejesini gowy seljermek we onuň mundan beýläk kämilleşmek prosesiniň ýollaryny anyklamak üçin hünärmenler dilewaryň çykyşlaryny toparlara bölýärler. Şeýle bölünmeler dürli jemgyýetçilik hadysalaryna, wakalaryna gabat gelýän, maksada okgunly çykyşlary taýýarlamağa kömek edýär.

A. Dilewarlygnyň ugurlary	B. Dilewarlygnyň görnüşleri Dilewaryň çykyşlarynyň görnüşleri
1. Sosial-syýasy dilewarlyk	<p>1.1. Sosial-syýasy we sosial-ykdysady tema boýunça nutuk – onda maglumatlar getirilýär, toparyň önünde takyk meseleler goýulýar, teklipiler edilýär. Adatça, nutuk ýygnaqda, maslahatda edilýär, şol ýerde ara alnyp maslahatlaşylýar, tankytlanýar, oňa täze pikirler girizilýär.</p> <p>1.2. Hasabat nutugy – ýygnaqda, ylmy maslahatda, gurultaýda edilýär. Onda toparyň ýa-da guramanyň bellibir döwürde (1-5 we ş. m. ýylda) alyp baran işiniň netijeleri barada habar berilýär, geljekki hasabat döwründe çözülmeli önünde duran meseleler kesgitlenýär.</p> <p>1.3. Syýasy çykyş – adatça, içeri we daşary syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsiýetde bolýar.</p> <p>1.4. Diplomantik çykyş – ol ýa-da beýleki döwletiň wekili hökmünde resmi adamyň çykyşy. Şeýle çykyş örän ölçegli, baha bermekde seresaplylygy bilen tapawutlanýar. Döwletler, halklar arasynda düşünişmeklige, sazlaşygy guramaga gönükdirilýär.</p> <p>1.5. Harby-watancylyk çykyşy – adatça, aýgytly harby wakalaryň önünde esgerleriň önünde serkerde tarapyndan edilýär. Ol Watan önündäki borç baradaky belent ideýalara ýugrulan bolup, örän gysga, gujurly, gaýduwsyzlyk äheňinde düzülýär.</p> <p>1.6. Syýasy syn – içeri we daşary syýasy wakalaryň şöhlelendirýän we gysgaça düşündiriş beriji çykyş. Onda, köplenç, şu ugurdan ýöriteleşýän syýasatçylar, žurnalistler, alymlar çykyş edýärler.</p> <p>1.7. Mitingde çykyş – wajyp jemgyýetçilik-syýasy meselä bagyşlanýar, ýokary joşgunlylyk öwüşgininde bolýar. Diňleýjileri ykjamlaşdyrmak we gönükdirmek häsiýetine eýedir.</p> <p>1.8. Wagyzçynyň çykyşy – suhangöýlik sungatynyň has giňden ýaýran we in «söweşjeň» görnüşleriniň biridir.</p> <p>1.9. Saýlaw çykyşlary – Prezidentlige, deputatlyga dalaşgärleriň çykyşlary.</p>

<p>2. Akademiki ýa-da ylmy dilewarlyk</p>	<p>2.1. Ýokary okuw mekdebinde umumy okuw – umumy kursuň bölegi bolmak bilen öňki umumy okuwlaryň dowamydyr we geljekki umumy okuwlarda dowam etdirilýär. Bu umumy okuwyň diňleýjileri düzümi boýunça golaý talyplar toplumyndan durýar.</p> <p>2.2. Köpçüligiň önünde okalýan ýa-da wagtlaýyn-bölekleýin (epizodik) umumy okuw. Ol hem öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýär:</p> <p>2.2.1. Umumy okuwlaryň temalaýyn kursy – bu umumy okuwlaryň her haýsýsy özbaşdak bir meseläni şöhlelendirýär. Şol bir wagtda onda agzalan meseleleriň soňky umumy okuwlarda dowam etdiriljekdigi göz önünde tutulýar.</p> <p>2.2.2. Ylmy nutuk ylmy-amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, seminarlarda, halkara kongreslerinde edilýär. Ol umumy okuwa örän meňzeş. Ýöne ondan aýratynlykda haýsy-da bolsa bir mesele boýunça geçirilen soňky barlaglaryň jemi barada bolýar.</p> <p>2.2.3. Ylmy syn – onuň maksady ylmyň bellibir pudagy boýunça täze toplanan bilimleri umumylaşdyrmakdan, olary durmuşda ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläk-de ösmeginiň ýollaryny kesgitlemekden durýar. Ony ökde hünärli hünärmen taýýarlap, öz kärkeşleriniň arasynda çykyş edip biler.</p> <p>2.2.4. Ylmy habar (ýa-da maglumat) – bu takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleri barada bolýar.</p>
<p>3. Kazyýet işinde dilewarlyk</p>	<p>3.1. Döwlet garalawçysynyň çykyşy – bu döwletiň adyndan edilýän çykyşdyr. Ol kanun esasynda geçirilen derňew döwründe takyk subut edilen anyk maglumatla daýanyp, seredilýän işi häsiýetlendirýär, günäkärlenýän adamyň ýa-da tarapyň etmişine, onuň şahsyýetine baha berýär.</p> <p>3.2. Aklawçynyň sözi kanundan çykmazdan, aýyplanýanyň işinde onuň günäsini ýeňledýän ýagdaýlara, öňki hyzmatlaryna kazynyň ünsüni çekýär. Aýyplanýanyň günäsiniň subut edilmändigini anyk maglumatlar bilen delillendirip, aklawçy günäkärlenýäni aklamaga we onuň kazyýet jogapkärçiliginden boşadylmagyny gazanmaga çalyşýar.</p>

	<p>3.2. Öz-özünü aklaýyş çykyşy – bu aklawçynyň çykyşyna kybapdaşdyr. Syýasy kazyýet proseslerinde ol, köplenç, syýasy çykyşlara öwrülýär. Günäkär-lenýän adam esasan, kazydan geçirimlilik edilmegini towakga edýär.</p>
<p>4. Sosial-durmuşy çykyşlar</p>	<p>4.1. Ýubileý ýa-da taryplama çykyşlary baýramçylyk häsiýetde, dabaraly öwüşginli bolýar. Olar hem iki topara bölünýär.</p> <p>4.1.1. Kärhananyň, edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine, ýubileýine bagyşlanan çykyş – bu işjeň häsiýetde-de bolup biler, syýasy çykyşdan kän bir tapawutlanmazlygy hem mümkindir.</p> <p>4.1.2. Görnükli şahsyýetiň hormatyna onuň ýubileýi ýa-da başga bir waka bilen baglanyşykly çykyşlar – bular, adatça, gysga, ýarym dabaraly, dostlukly ýagdaýda bolýar, hökmany suratda taryplama görnüşinde guralýar. Çykyşda gadyr-hormat, hoşniýetli duýgular bildirilýär, gowy arzuwlar edilýär.</p> <p>4.2. Oturylyşykda, toý-meýlisde çykyş (tost) iki görnüşe bölünýär.</p> <p>4.2.1. Resmi, aýratyn-da, diplomatik kabul edilişikde çykyş ruhbelentlik, dostluk duýgularyna ýugrulan, işjeň we syýasy häsiýetde bolup, sosial-syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýar.</p> <p>4.2.2. Tost – bu folkloryň bir bölegi, halkyň ençeme asyrlaryň dowamynda döredenidir.</p> <p>4.3. Guburyň başynda ýa-da matam sözi – ol merhuma bagyşlanyp, hemişe baha berme äheňinde bolýar. Şeýle söz gam-gussa, gynanç äheňlerine ýugrulyp, ýogalan adamy gysgaça häsiýetlendirmelidir, onuň bitiren sogap işleri ýatlanyp, şolary dowam etdirmäge çagyryş bilen gutarmalydyr.</p>

<p>5. Ylahyýet-ybadathana dilewarlygy</p>	<p>5.1. Wagyz-nesihat – bu dilewarlygyň iň gadymy görnüşidir we ol adamlaryň aňyna täsir etmek barada ägirt uly tejribe toplandyr. Çykyşyň has netijeli bolmagy üçin öwüt-nesihat edilýän ýerlerde – ybadathanalarda adamyň psihikasyna täsir edip biljek binagärlik, ýagtylyk, birnäçe dinlerde (hristiançylyk, buddizm) saz, ýörite ys ýaýradýan şemler we ş. m. giňden ulanylýar. Wagyz-nesihatda «absolýut hakykaty» ündew edýändigine ynanç höküm sürýär, diňleýjileri durmuşyň mazmuny barada oýlanmaga itekleýär. Wagyz-nesihatyň tapawutly taraplarynyň biri-de ahlaky-etiki tekarlamak, ynsanperwerlik, adamlara abstrakt (howaýy) söýgi we hoşniýetlilik duýgularyny ornaşdyrmakdyr.</p> <p>5.2. Ylahy söz – ruhy-ylahyýet okuw mekdeplerinde (medrese, seminariýa, akademiýa we ş. m.) okuw prosesinde, saýlantgy, ýokary ruhanylaryň ýygnaclarynda edilýän çykyş. Onda dürli ylahyýet meselelerine seredilýär, alymlaryň hakyky we howaýy ýalňyşlary «paş edilýär».</p>
--	---

Ýokarda görkezilen häzirki zaman dilewarlyk sungatynyň görnüşlerinden başga-da görnüşler bardyr. Olaryň haýsy toparlara girýändigini entek anyklanmady. Şeýle çykyşlaryň arasynda aşakdakylary görkezmek bolar:

1) Çekişmedäki (diskussiýa, polemika) çykyş – bu dilewarlyk sungatynyň ähli görnüşlerinde giňden ýaýrandyr.

2) Replika (gep atma) we maglumat (sprawka) – dilewarlygyň gadymdan gelýän, örän täsirli görnüşi. Replika, köplenç, dilewara berk gaýtawul bermek, onuň aýdan ýalan ýa-da toslamalaryny paş etmek üçin ulanylýar.

3) Metbugat konferensiýasynda jogaplar – dilewarlygyň bu görnüşi soňky döwürde giňden ýaýrady. Ol dilewarlaryň giň we takyk maglumatlary bilmeklerini, olaryň tutýan orunlarynyň berkligini, uly tejribeli bolmaklaryny, çekişme ukyplarynyň bolmagyny, aýdýan pikir ýöredişlerine seresaply çemeleşmeklerini talap edýär.

4) Radioda, teleýaýlymda guralýan umumy okuwar, gürrüňler, «tegelek stollar», synlar dilewarlygyň ýaňy-ýakynda döran görnüşleri bolup, olar eýýäm köp adamly märekeleri eýelediler. Bu dilewaryň çykyşynyň iň kyn görnüşleriniň biridir. Sebäbi bu ýerde märeke bilen göni gatnaşykda bolnanda ulanylýan serişdeleriň ornuna, täze ýollar gözlemeli bolýar. Şeýle çykyşlara gatnaşýanlar metbugat konferensiýasyna gatnaşýanyňkydan has köp derejede dilewarlyk sungatynyň tärlerini bilmelidir, ugurtapyjy bolmalydyr, has köp maglumatlary ýatda saklap, ony ýerlikli ulanmalydyr.

Çykyş etmek üçin maglumat toplamak. Çykyşyň temasy we görnüşi anyklanandan soň, onuň öňde goýlan maksady aýdyň bolýar, soňra dilewar öz geljekki çykyşynyň esasy ugurlaryny belleýär. Ol entek maksatnama däldir. Sebäbi maksatnama – bu toplanan we üstünde işlenen maglumatlary ýerleşdirmegiň tertibidir. Bellenen esasy ugurlarda (shemada, nusgada) bolsa dilewaryň pikir ýöretmesiniň esasy basgançaklary, tapgyrlary bellenilýär. Şonuň üçin onuň görnüşi-de deslapky häsiýetde bolup biler. Çykyşyň çyzgysy (shemasy), esasy ugurlary çykyş üçin maglumatlar toplamakda işçi guraldyr. Maglumat toplamak üçin dilewar örän köp dürli çeşmelerden peýdalanyp biler. Olary, esasan, şeýle toparlara bölmek bolar:

1. Resmi (halkara, döwlet, jemgyýetçilik), ylmy edaralaryň we guramalaryň resminamalary. Olar takyk faktlara, wakalara, hadysalara umumynsanyýet, milli, döwlet nukdaýnazaryndan baha berlişini kesgitlemek üçin gerekdir. Halkara jemgyýetçiligi ýa-da bir döwletde ykrar edilen bu resminamalar her çykyşyň esasynda goýulýan aňýet-nazaryýet bazadyr. Şol meseleler boýunça dilewaryň düşüňjesi, bilimleri näçe giň we çuň bolsa, şonça-da ol özüniň diňleýjilere, märeka ýüzlenmesini oýlanyşykly guramagy başarýar. Şonuň üçin her bir dilewar adamzat jemgyýetiniň ösüş ýollary barada düýpli düşüňjeler eýe bolmalydyr. Özüni gyzyklandyryýan mesele boýunça soňky bolup geçen özgerişler bilen zygyderli gyzyklanmalydyr. Syýasy meseleler bilen gyzyklanýan dilewar hökmany suratda BMG-niň, onuň sebitleýin we ýöriteleşdirilen guramalarynyň işi bilen zygyderli gyzyklanmalydyr. Ondan başga-da türkmenistanly syýasy dilewar Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň (ÝHHG, Ýslam

konferensiýasy guramasynyň (YKG), Arap ýurtlarynyň ligasynyň (AÝL), Garaşsyz Döwletleriniň Arkalaşygy guramasynyň (GDA), Goşulşmazlyk hereketiniň, NATO-nyň soňky inisiatiwalary, resminamalary bilen hökman taňsyň durmalydyr. Elbetde, Nebiti eksport edýän ýurtlaryň (OPEK), Halkara walýuta fondunyň (HWF) we Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy (YHG) ýaly halkara guramalarynyň işiniň dünýä üçin uly ähmiýete eýedigini ýatdan çykarmak bolmaz. Ylmy-tehniki ösüş meseleleri bilen gyzyklanýan dilewara bolsa ylmyň we tehnikanyň soňky gazananlary, olaryň jemgyýete edip biljek täsiri barada giňden gyzyklanmak gerek. Alymlaryň, tehnologlaryň soňky halkara kongreslerinde yglan edilen maglumatlary hem çintgäp öwrenilmelidir. Aýratyn döwletlerde, şol sanda Türkmenistanda bolup geçýän wakalara düşünmekde bu ýurtlarda döwlet edaralary tarapyndan kabul edilen kanunlar, kararlar, jemgyýetçilik guramalary, hereketleri tarapyndan kabul edilen kararlar, olaryň baştutanlarynyň çykyşlary baý maglumatlar berýär.

Görnüşi ýaly, bu ugurda dilewaryň öňünde ägirt uly möçberdäki maglumatlary özleşdirmek meselesi durýar. Bu işleri aňsatlaşdyrmak üçin dilewar dürli maglumatlary, gözükdirijileri, temalaryň toplumlaryny giňden ulanmalydyrlar.

2. Dilewaryň öz şahsy düşüňjeleri we tejribesi. Eger-de dilewar çykyşynyň temasyna degişli öz şahsy düşüňjelerini, bilimlerini, tejribesini giňden ulansa, onda onuň çykyşy has çuň manyly, janly we ynandyryjy bolar. Çykyşda dilewaryň şahsy durmuş tejribesi bilen baglanyşdyrylan söhbet onuň täsirliligini güýçlendirýär. Dilewary märekä ýakynlaşdyrýan özara gatnaşyk has-da jebisleşýär. Öz gözün bilen gören we başdan geçiren zatlaryň baradaky gürrüň örän oýlanyşykly saýlanylýp alnan onlarça subutnamalardan, delillerden has täsirli bolup, diňleýjilere örän güýçli täsir edýär. Başdan geçirenlerini ýatlamak bilen, dilewar şol wakalary öz aňynda täzedan dikeldýär, olara öz garaýşyny beýan edýär. Onuň garaýyşlary bolsa diňleýjiler tarapyndan has işjeň özleşdirilýär. Dilewar öz duýgularyny, syzylaryny diňleýjilere ýokuşdyrýar, gürrüň beren wagtynda wakany näçe aýdyň, ýiti we joşgunly beýan etse, şonça-da onuň märekä eden täsiri güýçlenýär.

Şonuň üçin tema boýunça maglumatlar toplan wagtynda onuň üçin öz şahsy tejribäňden nämeleri ulanyp boljakdygy barada örän düýpli oýlanmak we saýlap almak zerur. Soňy bilen ýatdan çykmazlyk üçin olary ýazga geçirmek gerekdir. Eger-de öz şahsy tejribäň entek ýeterlik bolmasa, onda beýleki adamlardan eşiden zatlaryňy gürrüň bermek bolar. Käbir dilewarlar başgadan eşidenlerini, hamala, hut öz başyndan geçiren hadysasy ýaly edip gürrüň berýärler.

3. Dilewaryň diňleýjiler bilen şahsy duşuşyklary. Bu bellibir diňleýjiler toplumynyň öňünde çykyş etmezden öň toplanmaly. Olar bilen gös-göni baglanyşykly faktlaryň, maglumatlaryň toplanýan in wajyp çeşmesidir. Tejribeli dilewar, elbetde, öz ýurdundaky, etrabyndaky, kärhanasyndaky, edarasyndaky ýagdaýy ýeterlik derejede gowy bilýär. Öz diňleýjileriniň durmuşy bilen-de tanyşýar, olaryň bähbitleri, gyzyklanýan meseleleri, aladalary we ymtylyşlary onuň üçin ýat bolmaýar. Şoňa seretmezden, nobatdaky çykyşa taýýarlanýan wagtynda, ol hökman ýene-de täze maglumatlary toplaýar, olary deňeşdirýär, derňeýär, umumylaşdyrýar. Öz bilimlerini çuňlaşdyrmak we barlap görmek üçin adamlar bilen hökman gürleşip görýär.

4. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, kitaplar. Öň birnäçe gezek belenilip geçilişi ýaly, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri dilewar üçin örän köp dürli gündelik we şol bir wagtda çuň manyly maglumatlaryň tükeniksiz çeşmesidir. Olaryň hemmesi dilewaryň temasyňa laýyklykda ulanylyp bilner. In täze maglumatlary, habarlary, elbetde, radiodan we teleýaýlymdan, internetden bilmek bolýar. Şonuň üçin her bir dilewar radionyň we teleýaýlymyň özüni gyzyklandyran temalar boýunça hemişelik gepleşiklerini («Watan», «Giç ýagşy» we ş.m.) diňlemelidir we seretmelidir. Diňleýjilere has ýakyn bolan gündelik maglumatlary ýerli radiodan we teleýaýlymdan bilmek bolar.

Dokumental kino, teleýaýlym reportažlary daşary ýurtlarda we ýurtda bolup geçýän wakalar barada örän özüne çekiji, ýiti, ýatda galyjy düşüňjeler döredýär.

Çykyşa taýýarlananda metbugat maglumatlaryndan giňden peýdalanmak bilen çykyş mahalynda dilewar olary täzelik hökmünde görkezmeli däl. Sebäbi onuň diňleýjileriniň şol maglumatlar bilen

eýýäm tanyş bolmagy mümkin. Dilewaryň öňünde durýan mesele şol täzelikleri teswirlemek, beýleki, öňden ýüze çykan we soň bolup biläýjek hadysalar bilen özara gatnaşygyny, täsirini açyp görkezmekden ybaratdyr.

Gazetler, žurnallar, gollanmalar, kitaplar we ş.m. örän köp möhüm maglumatlaryň çeşmesidirler. Her bir dilewar öz ýurtdunda çykýan gazetler we beýleki materiallar bilen hemişe gyzyklanmalydyr, tanyşmalydyr. Türkmenistanda her bir özünü medeniýetli hasap edýän adam «Türkmenistan» «Нейтральный Туркменистан», «Watan», «Mugallymlar gazetini», «Esger», «Edebiýat we sungat» hem-de beýleki gündelik gazetleri, «Bilim», «Diýar», «Garagum», «Zenan kalby», «Возрождение» ýaly žurnallary yzygiderli okamalydyrlar.

Dürli temalar boýunça çykyş taýýarlaýan adamyň hökman häzirkirki zaman we nusgawy, milli hem-de dünýä halklarynyň çeper eserlerini giňden peýdalanmagy gerekdir. Olar ýiti, ýatdan çykmajak owazlaryň, jemgyýetçilik durmuşynyň örän köp ugurlary boýunça gyzykly maglumatlaryň egsilmez çeşmesidir. Çeper edebiýaty gowy bilýän dilewaryň çykyşlary hemişe örän täsirli we ynandyryjy bolýar. Öz ene dilini näçe gowy bilse-de, her bir dilewar diliň, sözleýşiň kadalary baradaky sözlükleri hemişe ulanmalydyr.

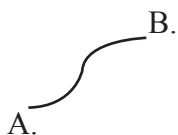
§3. Dilewaryň çykyşynyň yzygiderliligi, sazlaşygy we onuň meýilnamasy

Çykyşyň yzygiderli – sazlaşykly gurluşy. Çykyşyň temasy anyklanyp, maksady kesgitlenenden soň, çeşmeleriň üstünde işlenilýär we maglumat toplanylýar. Şeýle işlerden soň ýygnalan maglumatlary nähili böleklere bölmeli, ýerleşdirmeli, nämeden başlap nämä bilen gutarmaly diýen sorag ýüze çykýar. Muňa çykyşyň sazlaşyk-logiki taýdan anyklanmagy diýilýär.

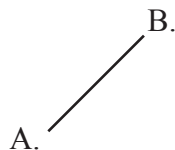
Çykyş taýýarlananda logikanyň kanunlaryndan ugur almak gerek. Diňe şolaryň kömegi bilen haýsy-da bolsa bir pikiriň dogrudygyny subut edip, märekäniň bellibir netijelere gelmegini gazanmak bolar.

Çykyşa taýýarlanýan wagty dilewar özüni diňleýjileriň ornuna goýup görmelidir, çykyşyň esasynda olaryň pikir ýöretmelerini göz öňüne getirmelidir. Çykyş beýan ediliş ýolunyň ugrunda duş gel-

ýän päsgeçilikler göz önünde tutulmazdan, göni bellenen nokada barlyşyna meňzmelidir.

bu bolanok

şeyle bolmaly

Çykyş logikanyň kanunlaryna doly gabat gelse, onda diňleýjiler ony gyzyklanma bilen diňlärler. Ol bolsa meýilnamanyň düzülmeği we şonuň esasynda çykyşyň guralmagy bilen gazanylýar. Meýilnamanyň esasynda guralmadyk çykyş taslamasyz gurlan jaýa meňzeýär. Tejribeli dilewar öz çykyşyny hamala daşyndan oýlanýan ýaly edip guraýar. Emma onuň kellesinde şol çykyşyň meýilnamasy öňden düzülýär. Tejribesiz, ýaş dilewar hökman meýilnama esasynda öz çykyşyny guramalydyr. Emma meýilnamada ownuk bölümler bolmaly däldir. Sebäbi onuň diňleýjileriň pikirini bulaşdyrmagy mümkin. Diňleýjileriň bölümleriň arasyndaky özara gatnaşyklara düşüniş bilmezlikleri mümkindir.

Meýilnama logikanyň kanunlaryna boýun egmelidir. Eger çykyşyň temasyны umumylyk diýip hasap etsek, çykyşyň bölümlerine umumylygyň düzüminiň agzalary hökmünde seredilmelidir.

Umumylyk – Tema

GIRIŞ	ESASY BÖLÜM							NETIJE	
	BÖLÜMÇELER								
	O	W	N	U	K	BÖ	LÜM	Ç	LE
							E	R	

Tema bölünende logiki ýalňyşlyklar goýbermezlik üçin aşakdaky dört düzgüni göz önünde tutmaly:

1) Bölümler umumylyga deň bolmaly. Ýagny bölümleriň jemi umumylygyň (tema) daşyna-da çykmaly däldir, umumylykdan kem hem bolmaly däldir. Bu düzgün bozulsa, temanyň bir meselesi açylan galar ýa-da temanyň daşyna çykyklar.

2) Bölmeleklik umumy bir esasda (alamat esasynda), ýagny ýa taryhy ýa-da goýlan mesele (problema) esasynda geçirilmeli. Eger-de bu esas bozulsa, ol logiki taýdan dürlülige, ýagny bulam-bujarlyga elter.

3) Bölümler bir-birleri bilen gabat gelmeli däldir, ýogsam ol gaý-talanmalara we düşünmezlige eltip biler.

4) Bölünmek zzygiderli bolmalydyr. Ýagny bölümler bir-biriniň üstüni doldurmalydyr. Uly bölümlerden kiçi bölümçelere geçmeli, olaryň üstünden böküp geçmeli däldir.

Giriş, esasy bölüm we netije bitewi umumylygy emele getirme-li hem-de dilewaryň esasy maksadyna gulluk etmeli. Şol bir wagtda çykyşyň her bir bölümi diňe özüne mahsus bolan wezipeleri ýerine ýetirmeli.

Giriş we netije. Dilden ýa-da ýazuwdan beýan edilýän her bir çykyşda giriş diňleýjini ýa-da okyjyny habaryň temasy bilen tanyşdyrýan başlangyçdyr. Ondan başga-da giriş ullaňan psihologik wezipäni ýerine ýetirýär. Çykyşyň üstünlikli geçmegi, esasan, girişniň gowy bolmagy bilen baglydyr.

Girişde dilewar aşakdaky maksatlary öz öňünde goýmalydyr:

– diňleýjileriň gzyklanmasyny döretmek we ünsüni tema çekmek;

– diňleýjiler bilen gatnaşygy ýola goýmak we olaryň ynamyna girmek;

– çykyşyň diňlenmegi üçin amatly psihologik şertler döretmek;

– çykyşyň meýilnamasyny beýan etmek.

Bu meseleleri çözmek aňsat däl. Munuň üçin diňleýjileriň ýag-daýyna gowy düşünmek we şoňa laýyklykda diňleýjilere täsir edip biljek degişli serişdeleri saýlap almak gerek. Girişi diňlän wagty diňleýji «Çykyşa üns bermelimi ýa-da başga iş bilen meşgul bolmalymy» diýen meseläni özi üçin çözüýär.

Märekäniň ünsüni özüne çekmek üçin ýüzlenmäni ulanyp bol-lar. Dabaraly, ruhobelentlik bilen ýüzlenmek (ýoldaşlar, jenaplar) märeke bilen aragatnaşygy ýola goýmaga mümkinçilik döredýär. Ýüzlenmäniň görnüşi märekäniň düzümine, ýagdaýa bagly bolmaly. «Hormatly ýoldaşlar» diýip ýüzlenmek (kärdeşler, ylmy geňeşiň

agzalary) resmi ýüzlenmedir. Tolgunmaklyk, hormatlamak, söýgi, raýdaşlyk duýgulary «doganlar», «dostlar», «atalar», «eneler» diýen sözler bilen aňladylýar.

Märekäniň ünsüni özüne çekmek üçin leji çykan sözlerden däl-de, haýsydyr bir köp ulanylmaýan, üýtgeşik sözden başlamak gerek. Dilewaryň ilkinji sözleri diňleýjileriň ünsüni özüne çekýän «çeňňek» hökmünde hyzmat edýär. Şonuň üçin ol sada, düşnükli we gyzykly bolmalydyr. Ol durmuşdan alnan bir waka, üýtgeşik bir hadysa, täsinlik, geňlik bolup biler. Ilkibaşda tema bilen baglanyşykly däl ýaly görünse-de, ol garaşylmadyk görnüşde şol tema bilen baglanyşdyrylmalydyr. Bu örän çylşyrymly, döredijilikli işdir. Şonuň üçin ony örän oýlanyşykly ulanmak gerek.

Märekäniň aýratynlyklaryna, çykyşyň temasyna, görnüşine, ýagdaýa laýyklykda, dürli giriş sözi ulanylýar. Gadymy dilewarlar bir tema boýunça-da birnäçe giriş sözünü taýýarlapdyrlar we olary ýat tutupdyrlar.

Märekäniň öňündäki çykyş hemişe täzeçe, üýtgeşik bolmalydyr. Ony gazanmak üçin birnäçe usullary ulanyp bolar:

– märeke bilen bilelikde tolgunmany gazanmak (Mysal üçin, «Düýn agşamara sagat altyda men bir üýtgeşik wakanyň şaýady boldum...») Bu märekäniň ünsüni özüne çeker);

– ýagdaýyň gapma-garşylygyna ünsi çekmek;

– adamlaryň gündelik bähbitlerine ýüzlenmek;

– degişme äheňinde bellik (ony dilewar märekäniň özüni gowy, dostlukly garşylandygyna gözi ýetýän wagtynda ulanyp bilýär, emma degişme ýerlikli we seýrek ulanylmaladyr. Sebäbi degişmäni köp ulanýan dilewara märeke salykatsyz adam, masgarabaz hökmünde garaýar);

– meseläni goýmak görnüşinde («Şu gün men siziň bilen biziň ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň çözümedik meseleleri barada gürrüň açmakçy»);

– bellibir wakalara, wagta, ýere märekäniň ünsüni çekmek («Biz häzir her bir türkmen üçin mukaddes ýerde durus»);

– atly, abraýly adamlara salgylanmak (hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzda alnyp barylýan syýasatyň düýp esaslary barada «Döwlet adam üçindir!» - diýip belleýär);

– hemmelere belli çeşmelere, kitaplara, resminamalara salgy-
lanmak («Düýn teleýaýlymda «Watan» habarlar gepleşiginde şeýle
maglumatlar getirildi»);

– öz garşydaşyň aýdan, ýazan sözlerini gaýtalap, ony deňeş-
dirmek we tankytlamak;

– çykyşyň maksadyny we mazmunyny gysgaça beýan etmek
(Bu usul märekäniň dilewary diňlemäge taýýardygy anyk mahaly
(mysal üçin, ýygnakda, ýokary okuw mekdebindäki umumy okuwlar-
da) ulanylyp bilner. Bu ýagdaýda sadalyk, tebigylyk, işewürlük esasy
orun tutmalydyr).

Gadymy dilewarlar girişiň üç görnüşini tapawutlandyrypdyr-
lar. 1) **Emeli girişde** dilewary diňleýjileri temanyň esasy mazmuny-
na geçmäge taýýarlaýar. 2) **Tebigy girişde** hiç bir taýýarlyksyz göni
temanyň mazmunyna geçýär. 3) **Duýdansyz girişde** haýsydyr bir wa-
kadan tolgunan dilewar garaşylmadyk ýagdaýda öz duýgulary bara-
daky söhbetden başlaýar.

Giriş sözi döredijilikli häsiýetde bolmalydyr. Ol dilewaryň
çykyşa taýýarlanýan wagtynda işlenip düzülýär. Ýöne welin ol soň
garaşylmadyk wakanyň bolup geçmegi, dilewara oň belli bolmadyk
habaryň ýüze çykmagy bilen özgerdilig bilner.

Giriş sözi soňky beýan ediljek habarlar bilen mazmuny we
görnüşini boýunça utgaşykly, sazlaşykly bolmalydyr. Gyzykly başlap,
soň guraksy, lenç edilen sözler bilen çykyş edilse, märeke bilen
gatnaşyk derrew üzüler.

Tersine, çykyşyň mazmuny barha çuňlaşsa, joşgunlylyk bar-
ha güýçlense, dilewaryň çykyşynyň üstünlik gazanjakdygy güman-
syzdyr.

Girişiň ilkinji sözleri ýönekeý, gysga bolmaly. Çylşyrymly, uzyn
sözlemler diňleýjini derrew ýadadýar. Eger ýagdaý mümkinçilik ber-
se, onda çykyş ýuwaşjadan başlanyp, gitdigiçe has güýçli, çalt we
joşgunly bolmalydyr.

Eger-de dilewar özara baglanyşykly birnäçe umumy okuw bilen
çykyş etjek bolsa, ol birinji çykyşyna aýratyn-da ykjam taýýarlan-
malydyr. Ýogsam onuň soňky temalaryny diňlemäge diňleýji tapmaz-
lygy-da mümkindir.

Netije we giriş sözi çykyşyň çarçuwasy bolup hyzmat edýär. Dilewaryň netijesi diňleýjilerde indi bu barada aýdara zat ýok diýen düşünje döretmelidir. Çykyşy edil başlanyşy ýaly, aýgytly gutarmak gerek. Çykyşy uzaga çekmeklik dilewaryň sowatsyzlygynyň alamatydyr. Sebäbi ol diňleýjileriň mümkinçiliklerini göz önüne getirip bilenok. Dilewar özüniň çykyşyny gutarýandygyny birnäçe gezek aýdyp, ýene-de dowam etdirse, ol diňleýjileriň arasynda öz abraýyny ýitirýär. Şol bir wagtda, sözlemi gutarman, birden çykyşy gutarmak hem erbet ýagdaýdyr.

Edil giriş sözi ýaly, netije-de önünden taýýarlanmalydyr. Netije örän tebigy bolmalydyr we şunda ýalan ruhobelentlikden gaça durmalydyr. Çykyşyň beýleki bölekleri ýaly, netije-de bellibir maksatlara gulluk edýär. Ol çykyşyň görnüşine, ýagdaýyň aýratynlyklaryna bagly bolmalydyr. Netije aşakdaky maksatlara hyzmat edýär:

– aýdylanlary jemlemek, çykyşyň diňleýjilere eden täsirini berkitmek we güýçlendirmek;

– märekäniň önünde bellibir meseleleri goýmak we olary haýsy-da bolsa bir işe gönükdirmek.

Bu maksatlara dürli usullar bilen ýetilýär. Olaryň birnäçelerini agzalyň:

1) Çykyşyň esasy meselelerini ýa-da olardan gelip çykýan netijeleri gysgaldylan görnüşde gaýtalamak;

2) Çykyşyň mazmunyny örän gysga görnüşde jemlemek we diňleýjileriň önünde esasy çözülmeli meseleleri goýmak (Şu ýerde ýatda galýan aforizmleri, ýörgünli aňlatmalary, başganyň sözünü we ş.m. ulanmak ýerliklidir);

3) Öz pikiriňi doly aýtmakdan saklanyp, diňleýjileri haýsydyr bir hereketleri etmegiň ýollaryny agtarmaga çagyrmak;

4) Mundan bu ýana ösüşiň mümkinçiliklerini görkezmek (ýeňiş, üstünlik, yza galmaklyk we ş.m.);

5) Mysal getirmek (aýdylanlary suratlandyrmaga gönükdirilen mysal, başganyň sözi, göçme manyly söz ulanmak. Şeýle netije diňleýjileriň ýadynda uzak wagtlap saklanyp galýar);

6) Şygar ulanmak (ol märekä güýçli täsir edýän serişdedir. Şygarda maksat örän gysga we gujurly aňladylýar we diňleýjileri

haýsydyr bir hereketlere çagyryýar, jebisleşdirýär. Emma şygar gaty oýlanyşykly ulanylmalydyr. Eger-de çykyşda diňleýjileri şygary kabul etmeklige taýýar edip bilmedik bolsaň, onda ol boş gürrüňe öwürüler).

Çykyşyň esasy bölümi. Çykyşyň esasy bölümünde tema hem-metaraþlaýyn açylyp görkezilýär. Esasy bölümde diňleýjilere anyk maglumatlar habar berlip, olary ynandyrmak we haýsydyr bir hereketler etmeklige iteklemek göz önünde tutulýar. Bu maksat diňe dilewar çykyşyň bütin dowamynda diňleýjileriň ünsüni durnukly özüne jemläp bilen mahaly ýerine ýetirilýär. Dilewar diňleýjileriň pikirini öz islän tarapyna ugrukdyrmaga çalyşmalydyr. Esasy bölümiň logiki gurluşy örän aýdyň bolmalydyr. Çykyşda bir kesgitleme beýlekiden gelip çykmalydyr. Okyjydan tapawutlylykda, diňleýji ünsden düşen zada täzeden gaýdyp gelip bilmeyär. Şonuň üçin çykyşda esasy bölümleriň we netijeleriň tutuş zynjyra meňzemegini gazanmak gerek. Olaryň birinden beýlekisine geçilende, her gezek diňleýjileriň ünsüni täze esasa we netijä ugrukdyrmalydyr. Şol geçişiň usullary hem her gezek täze bolmalydyr.

Eger çykyş uzak dowam etse, onda onuň her bir bölümi 10-15 minutdan köp dowam etmeli däldir. Eger-de bölümlerden bölümlere geçiliş aýyl-saýyl bolmasa, onda gyzyklanma peseler. Çykyşyň esasy bölümüniň sazlaşygy mazmuna bellibir derejede gyzyklanma döretmelidir. Diňleýjiler öz ýanlaryndan «Näme üçin?», «Indi näme bolar?» diýen soraglara jogaba garaşmalydyrlar. Dilewaryň çykyşy bolsa şol soraglara jogap bermelidir. Ony dürli usullar bilen gazanmak mümkin. Mysal üçin, halkara ýagdaýy barada umumy okuwyň başynda dünýädäki bolup geçýän wakalary dürli faktlaryň çylşyrymly toplumy hökmünde görkezip bolar. Hakykat ýüzünde ilat ony şeýleliginde kabul edýär. Soňra ädimme-ädim bulaşyk ýumagyny çözläp, olaryň içki logikasyny we özara gatnaşygyny açyp görkezmek bilen halkara ýagdaýynyň aýdyň keşbini görkezip bolar.

Çykyşyň maksadyna we görnüşine baglylykda dürli usullary ulanyp bolar.

1) Induktiv usuly. Çykyşda induktiv (latynça *inductio* – gönükdirme) usuly peýdalanylanda aýratyn hadysadan umumy hadysany, üýtgeşik wakadan umumy düzgüni bilmeklige geçilýär. Bu usul

gadymy wagtlarda dörapdir. Onuň ulanylmagy çykyşyň düşnükli, sada we ynandyryjy bolmagyna getirýär. Bu usuly ulanmak bilen dilewar faktlaryň we wakalaryň logikasy esasynda hatda öz garşydaşlaryny-da ynandyryp biler.

Pikir ýöretmäniň usuly hökmünde induksiýa doly we doly däl görnüşde bolup biler. Doly induksiýa usulynda seredilýän hadysa degişli ähli bilimler uçdantutma derňelip, umumy netije çykarylýar. Onda logiki subutnamany ret etmek mümkin bolmaýar. Emma hakykat ýüzünde, aýratyn-da, jemgyýetçilik durmuşy babatda, şeýle derňew geçirmek düýpgöter mümkin däldir. Şonuň üçin çykyşda, köplenç, doly däl induksiýa usuly ulanylýar. Şeýle usulda bizi gyzklandyryýan waka barada käbir, iň esasy faktlaryň esasynda netije çykarylýar. Emma şeýle usul ulanylanda käbir bölek-büçek, ýüzleý synlamalaryň netijesinde ýalňyş netijelere gelmek bolýar. Mysal üçin, Moskwada bir aýal üç sany uzyn boýly türkmeni görüp, «Ähli türkmenler uzyn boýly ekeni» diýen netijä gelýär.

Logikada ýene bir ýalňyşlyk «şondan soň, diýmek, şol sebäpli» diýen formula bilen aňladylýar. Mysal üçin, türkmen öýüne del adam gelenden soň çaga kesellese, «Şonuň gözi degdi» diýen netijä gelinýär ýa-da talyp okuwa gelyärkä öňünden gara pişik çyksa, ol synagda alan «ikiligini» özüniň gowşak taýýarlygyndan görmän, şol biçäre pişikden görýär. Şeýle ýalňyşlyklary syýasatçylar öz raýatларыny aldamak üçin giňden ulanýarlar.

2) Deduktiv usuly (latynça *dedukcio* – çykarma). Bu usul ulanylanda çykyşda umumy hadysadan aýratyn wakalar, faktlar barada netije çykarmaklyga gelinýär. Öň belli bolan kanun, düzgün esasynda ownuk wakalar, hadysalar barada netije çykarylýar. Bu usul çylşyrymly wakalar babatda gürrüň berlende ulanylýar. Mysal üçin, hemmeler umumynsanyýet gymmatlyklaryny, halkara şertnamalaryny kabul edýär. Şolaryň esasynda her bir ýurtda bolup geçýän wakalara baha bermek bolar.

Ýöne esas hökmünde alnan pikir ýöretme nädogry bolsa, onda şonuň esasynda gellen netije hem nädogrudyr. Mysal üçin, eger-de biz «Afrikada ýaşayan adamlaryň hemmesi garaýagyzydyr» diýsek, onda Günorta Afrikada ýaşayan ýewropalylar hem garaýagyzydyr diýen netijä gelmeli bolarys.

Induktiv we deduktiv usullary bir-birine garşy goýup bolmaz. Çykyşyň maksadyna, görnüşine, çylşyrymlylygyna baglylykda, biz hem deduktiv, hem induktiv usuly ulanyp bileris.

Analogiýa usuly. Sada durmuşda analogiýa (grekçe *analogos* – barabar, deň) «meňzeş» manysynda ulanylýar. Emma sözlenende iki hadysanyň meňzeş taraplary belenilip, iki hadysanyň bir we ondan-da köp meňzeşligi bolsa, onda olaryň başga taraplarynyňam meňzeşligi bolmagy mümkindir diýen netijä gelmek bolar.

Analogiýa ulanylanda aşakdakylardan peýdalanmak bolar:

- 1) düýpli alamatlardan;
- 2) hadysalaryň umumy alamatlaryndan;
- 3) Analogiýa esasynda pikir ýöredilende hadysalaryň diňe meňzeş taraplaryny däl, eýsem tapawutlanýan alamatlaryny-da anyklamaly.

Şu düzgünleri bozmak ýalan analogiýa getirip biler. Ýalan analogiýany sofistler giňden ulanypdyrlar. Häzirki zamanda ony syýasatçylar öz garşydaşlaryna garşy göreşde ulanýarlar. Mälim bolşy ýaly, faşizme garşy ýigrenç bütin dünýäde giňden ýaýrandyr. Şondan peýdalanyp, käbir syýasatçylar ýa-da syýasy toparlar, köplenç, toslanyp tapylan alamat esasynda öz garşydaşlaryny abraýdan düşürmek üçin «faşist» diýip masgaralamak tärini ulanýarlar.

Kontrast usuly. Analogiýadan tapawutlylykda, kontrast (fransuzça *contraste* – mese-mälim gapma-garşylyk) usulynda hadysalar deňeşdirilende olaryň aýratynlyklaryny, gapma-garşylyklaryny tapawutlandyrmaga üns berilýär. Mysal: Aman Berdi ýaly ogry däl-de, eli arassa adamdyr.

Konsentrik usuly. **Konsentrik** (latynça *con + centrum* – merkez, orta) usul ulanylanda haýsy-da bolsa bir esasy mesele goýlup, ähli gürrüň şonuň töwereginde jemlenýär. Çykyş döwründe dilewar ony hemişe üns merkezinde saklaýar, wagtal-wagtal şoňa gaýdyp gelýär. Şol bir wagtda-da ol öňe sürülen meseläni barha giňeldýär, onuň dürli taraplaryny derňeýär. Mysal üçin, ylmy-tehniki öwürülişik barada meseläni goýup, soňra ony dürli (durmuşy, ykdysady, howpsuzlyk, ekologiki we ş. m.) nukdaýnazardan derňemek bolar.

Basgançaklaýyn usul. Bu ýerde dilewar temanyň kynçylygyny yzygiderli, basgançak-basgançak edip berýär. Mysal üçin, dokma

senagatynyň ösüşi (pagtaçylygyň ýaýraýşy, elde mata dokaýan senetçilik, häzirkî zaman tehnologiýasy we ş. m.).

Taryhy (hronologik) usul. Bu usul taryhy ýa-da terjimehal tema boýunça çykyş etmekde amatlydyr. Materialyň köp bölegini ol hronologik esasyda ýerleşdirýär.

Giňişlik (geografik) usuly. Bu usul ýerlikli ulanylanda faktlary we wakalary has äşgär, aýdyň, ösüşde we özara gatnaşykda görkezmege mümkinçilik berýär. Mysal üçin, ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşini gürrüň berende, onuň aýratyn welaýatlarynda, sebitlerinde bolup geçen özgerişleri suratlandyrsaň, ol wakalaryň gidişini has ynandyryjy şöhlelendirip bolar.

Dilewaryň çykyşynda logikanyň kanunlary. Dilewar köplenç halatlarda öz çykyşynyň logiki gurluşynda goýberen ýalňyşlyklary sebäpli şowsuzlyga uçraýar. Emma ony yeňip geçmek mümkin.

Adamyň oýlanyşy tebigy ýagdaýda logika boýun egýär. Oýlanyan wagtymyzda biz özümüz duýmazdan logikanyň kanunlaryna boýun egýäris. Emma logikanyň kanunlaryna pähimli boýun egmek bilen pikiriň we çykyşyň has öndürijilikli bolmagyny gazanyp bileris. Logiki ýalňyşlara ýol bermesek, onda jedelde garşydaşymyz biziň sözümizden ýalňyş tapyp, öz peýdasyna ulanyp bilmez.

Pikir ýöretmelerde pikirleriň gatnaşygy baradaky taglymat ýa-da formal logika esasy 4 kanuna daýanýar.

1) **Barabarlyk (toždestwo) kanuny.** Çykyş döwründe haýsy-da bolsa bir pikir näçe gezek gaýtalansa-da, şol bir manyny aňlatmalydyr. Bu kanun dilewarlaryň çykyşynda bulaşyklyga, gümürtiklige, bir pikirden beýleki pikire böküp geçmeklige ýol berilmezligine kömek edýär. Durmuşda adamlar kähalatda şeýle ýalňyşlara tötänlikde ýol berýärler. Emma syýasy durmuşda öz garşydaşynyň kellesini bulaşdyryp, ony aljyratmak üçin hem ulanýarlar.

2) **Gapma-garşylyk kanuny.** Şol bir zat barada, şol bir wagtda, şol bir gatnaşykda iki gapma-garşylykly pikiriň ikisiniňem dogry bolmagy mümkin däl. «Şu gün Türkmenistanda howa yssy» we «Şu gün Türkmenistanda howa sowuk» diýen pikirleriň haýsy-da bolsa biri dogrudyr, beýlekisi bolsa – ýalandyr. Bu kanun çykyş döwründe dilewaryň pikir ýöredişiniň yzygiderli bolmagyny üpjün edýär. Tebi-

gatda bar bolan hakyky dialektiki gapma-garşylykdan, tapawutlylykda, nädogry pikir ýöretmedäki gapma-garşylyk subýektiv häsiýetdedir. Şeýle ýalňyşa dilewar öz gürrüň edýän hadysasy barada ýeterlik biliminiň ýokdugy ýa-da ýeterlikli oýlanyşmandygy sebäpli ýol berip biler. Kähalatda bolsa nadaraçylyk (demagogiýa), sypjyklyk, aýlawly geplemek esasynda hem ýüze çykyp biler.

3) **Üçünjü orun ýokluk kanuny.** Bu kanun gapma-garşylyk kanunyna çalymdaşdyr. Ýöne ondan tapawutlylykda, bu kanun diňe çapraz gelyän pikir ýöretmä degişlidir. Ýagny iki pikir ýöretme bir-birine düýpden garşy gelyär, olaryň arasynda üçünji bir-olary ylalaşdyryp biljek pikir ýöretmäniň bolmagy mümkin däldir. Bu kanun şeýle görnüşde ýüze çykýar: «Iki gapma-garşylykly pikiriň biri dogrudyr, biri ýalňyşdyr, üçünji pikiriň bolmagy mümkin däl». Bu formula boýunça pikir ýöretme «ýa-ýa-da» görnüşinde alnyp barylýar. Mysal:

1) Adam bir wagtda hem näsag, hem sag bolup bilmez.

2) Amyderýa Aral deňzine guýýar.

Amyderýa Aral deňzine guýanok.

Amyderýa Hazar deňzine guýýar.

Şu pikir ýöretmäniň birinjisi dogry, ikinjisi ýalan. Üçünji pikir ýöretme birinji bilen gabat gelenok, şonuň üçin ol hem ýalan bolup çykýar.

Bu üçburçluk kütékburçly.

Bu üçburçluk ýitiburçly däl.

Bu üçburçluk ýitiburçly.

Eger üçünji pikir ýöretme dogry bolsa, diýmek, galan ikisi-de ýalandyr.

Gürrüňi edilýän kanun pikir ýöretmäniň zygyderliligini we ynamlylygyny üpjün edýär. Bu kanun «tersine» subut etmekde giňden ulanylýar.

4. **Ýeterlik esasylyk kanuny** boýunça her bir dogry pikiriň hakykatdygy adamlaryň tejribesi bilen subut edilen beýleki pikirler bilen subut edilmelidir. Eger şeýle edilse, subut edilýän pikir hakykatdyr. Diýmek, eger biz öz çykyşymyzda haýsy-da bolsa bir zady tassyklaýan bolsak, biz ony boş söz esasynda aýtmaly däldiris. Biz

tassyklamalarymyzyň hakykatdygyny esaslandyrmalydyrys, subut etmelidiris. Çykyşda öňe sürülýän her bir pikir, her bir düzgün ylmy taýdan subut edilen kanunlar, taglymatlar, durmuş taýdan tassyklanan faktlar bilen gabat gelmelidir. Bu kanun esassyz pikir ýöretmelerden, çözümlerden, atly adamlaryň aýdanlaryna köre-körlük bilen ynanmaktan gaça durmaga mümkinçilik berýär.

Ýokarda agzalan logiki kanunlar dilewardan şu zatlary talap edýär:

1) Dilewaryň çykyşy anyk, takyk bolmalydyr. Ol gümrük, dagy-nyk, iki manyly sözlemeli däl, bir pikirden beýlekä bökmeli däl.

2) Dilewar yzygiderli sözlemelidir, gapma-garşylykly sözlemeli däl we öz öňe süren pikirini soňuna çenli goramalydyr.

3) Dilewaryň pikirleri esaslandyrylan, subut edilen, hakyky faktlara, ylmy hakykata, durmuşdan alnan mysallara daýanmalydyr.

Diňe şol düzgünleriň ýerine ýetirilmegi dogry netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Elbetde, kähalatda dilewaryň logiki ýol bilen däl-de, ylhamlanmak esasynda dogry pikire gelmegi hem mümkindir. Ýöne ol öň köp wagtlap oýlanmanyň netijesinde ýüze çykýar.

Dilewar märekäniň öňüne çykanda onuň ýazgylary nähili görnüşlerde bolmaly? Ol ýagdaýa laýyklykda, märekä öz meýilnamasyny aýdyp-da, aýtman-da biler. Wagyz çykyşynda märekäniň joşgunlylygyny gazanmak üçin meýilnama aýdylmaýar.

Meýilnamanyň bir bölüminden beýlekisine geçilende «şeylelikde», «diýmek», «beýleki fakta geçeliň» ýaly sözleri ulanýarlar. «Birinji, ikinji», «ynha, ýene bir mysal» diýen ýaly sözler gaty köp gaýtalanmaly däl. Sebäbi ol birmeňzeşlige getirýär.

Dilewar özüniň tejribesine, çykyşyň çylşyrymlylygyna, jogapkärliligine baglylykda meýilnama, tezis ýa-da konspekt ulanyp biler. Tejribeli dilewarlaryň birnäçesi kagyz listini çyzyk bilen ikä bölýärler. Bir tarapynda meýilnamanyň bölümlerini, bölümçelerini ýazýarlar. Beýleki tarapynda bolsa, şolara degişli faktlary, sanlary, başganyň sözlerini ýazýarlar. Tejribesiz dilewarlar ähli teksti ýazmalydyrlar.

III BÖLÜM. DILEWARLYGYŇ IŞ ÝÜZÜNDE AMAL EDILIŞI

§ 1. Subut etmek we anyk maglumatlardan peýdalanmak usullary

Tezis. Her bir dilewar öz pikirini esaslandyryp bilmelidir. Dilewar özüniň çykyşynda-da, gürleşende-de, aýratyn hem, jedelleşýän wagtynda subut etmäge çalyşýar. Şeýlelikde, subutnama – bu dilewaryň oýlanmalarynyň, çykyşlarynyň esasydyr.

Her bir subutnama degişli böleklerden durýar: tezis, deliller we subut etmeklik. Olaryň her birine aýratynlykda seljerme bermek zerurdyr.

Tezis – bu hakykatdygy subut edilmeli pikirdir ýa-da netijedir. Tezis dogry bolmalydyr. Ýogsam ony subut etmek mümkin däldir. Tezis öňe sürlende aşakdaky düzgünlerden ugur alynmalydyr:

1. Tezis örän takyk aňladylmalydyr.
2. Subutnamanyň bütin dowamynda tezis üýtgemän galmalydyr.
3. Teziste logiki gapma-garşylyk bolmaly däldir.

Şeýlelikde, tezis hökmany suratda märeke üçin düşnükli we anyk bolmalydyr. Eger-de tezis bulaşyk, harsal bolsa, onda ony subut etmek kynlaşýar. Jedel wagtynda garşydaş tarapyň tezisleriniň hem takyk bolmagyny gazanmak gerek. Gadymy hindi akyldarlary jedel wagtynda ilki öz garşydaşlarynyň pikirini beýan edip, «Seniň pikirleriňi beýan edişim dogrumy?» diýip sorayan ekenler. Razylyk barada jogap alnandan soň, olar öz garşydaşlarynyň garaýyşlaryny tankytlamaga başlaýar ekenler.

Eger subut edilýän mahalynda tezis başga bir tezis bilen çalşylsa (oňa tezisi ýitirmek diýýärler), onda ol düýpli logiki ýalňyşlyga getirýär. Tejribesiz dilewar tolgunmak zerarly käwagt bir tezisi subut edip başlap, soň başga bir tezise geçip gidýär. Netijede, ol pikir kelebiniň ujuny ýitirýär, ikinji derejeli zatlar barada gürrüň berip başlaýar.

Şeýle bolmazlygy gazanmak üçin jedel mahalynda öz pikirini hemişe gözegçilik astynda saklamaly. Hemişe böwürüni diňläp: «Meniň aýdýan zatlarym dogrumy, men başga ýola düşen däldirin-

-dä?» diýip, öz-özüne sorag bermeli. Eger-de ýalňyşanyňa düşünseň, onda diňleýjilerden ötünç sorap, ýene-de dogry ýola gaýdyp gelmeli.

Dilewarlaryň arasynda tezisi bilgeşleýinden «ýitirip», öz syýasy ýa-da başga bir bähbitleri üçin ulanýanlar-da bolýar. Sofistler, esasan, şol usuldan peýdalanýar ekenler. Öz nädogry tezisini subut edip bilmejekdikleri sebäpli, olar duýdansyz, assyrynlyk bilen başga bir tezise geçipdirler we märekäniň ünsüni özlerine amatly meselä sowupdyrlar.

Düýpli mesele barada jogapkärli jedeli syýasy hilegärler, adatça, haýsy-da bolsa bir ownuk, ýöne gyzykly waka sowýarlar.

Tezide goýberilen ýalňyşlygy garşydaş hökman peýdalanýar we özüne garşy öwürýär. Eger-de garşydaşyň tezisinde ýalňyşlyk tapylsa, onda ony ýeňmek aňsatlaşýar.

Deliller, esaslar (argumentler). Bular hakykatdygy tassyklan pikirler we düzgünlerdir. Tezise degişli faktlaryň toplумы iň güýçli we inkär etmek mümkin däl argumentlerdir. Öz pikiriň has ygtybarly we ynandyryjy bolmagy üçin aşakdaky düzgünlerden ugur almak zerurdyr:

- a) argumentler hakykata dogry gelmeli;
- b) olar subut edilýän tezisi tassyklamak üçin ýeterlik bolmaly;
- ç) tezise bagly bolmazdan, olaryň hakykatdygyny subut etmek mümkin bolmaly.

Ýalan argumentler bilen dogry tezislere-de subut etmek mümkin däldir. Argumentler ýalan bolsa, ol «esasy ýalňyş» diýilýän logiki ýalňyşlyga getirýär. Bu ýalňyşy öz halkyny aldamak ýa-da etmişlerini gizlejek bolýan syýasatçylar giňden ulanýarlar. Şeýdibem olar öz syýasy garşydaşlary barada toslamalary ýa-da özi barada öwgüleri ýaýradýarlar.

Bu ýalňyşlyk dilewar öz tezisini ýa-da argumentini ilki başdan dogry diýip çak eden mahalynda ýüze çykýar. Oňa «öňünden aňma» logiki ýalňyşlygy diýilýär. Hakykat ýüzünde bolsa, ilki bilen şol argumentleriň dogrudygyny subut etmek gerek. Mysal üçin, eger biz «Türkmenistanda gaz kân, ony dünýä bazaryna çykaryp, bir ýyldan biz iň baý ýurda öwrüleris» diýsek, ol ýalňyş esas bolar. Sebäbi dünýä bazaryna bir ýyldan näçeräk gaz çykaryp biljekdigimizi biz entek bilemezok. Diýmek, biz bu ýerde doly subut edilmedik delil getirdik.

Eger biz häzirki zamanda dünýä syýasatynda gapma-garşylykly pikirleri döredýän käbir syýasatçylary göz önünde tutup, olaryň syýasaty dünýäde iň dogry syýasatdyr diýsek, onda biz uly logiki ýalňyşlyk goýberýäris. Sebäbi ilki bilen biz olaryň, dogrudan-da, beýik döwlet işgäridiklerini, soňra olaryň syýasatynyň dünýäde iň dogry syýasatdygyny subut etmelidiris.

Biz tezişiň delillendirilmeginiň hökmandygyna düşündik. Ýöne biz ähli delilleri görkezjek bolsak, onda biziň çykyşymyz uzyn gün dowam eder. Şonuň üçin olaryň arasyndan iň ygtybarlylaryny we iň ynandyryjylaryny saýlap almagy başarmak gerek.

Subut etmegiň usullary. Dilewaryň subut etmegiň usullaryny ulanmagy başarmagy zerurdyr. Subut etmek usuly – bu deliller bilen tezişiň arasyndaky logiki gatnaşykdyr. Subut edilýän döwründe tezişiň delillere esaslanýandygy sebäpli, dogrudygyny ynandyryjy görkezip bilmekdir. Märekäniň önünde ulanylýan subutnama mümkin boldugyndan sada we gysga bolmalydyr.

Tezişiň deliller bilen baglanyşygy öňki temalardan bize belli bolan induksiýa, deduksiýa, meňzetme ýaly logiki pikir ýöretmeler esasynda subut edilýär.

Pikir ýöretme mahalynda deduktiv usul märekä belli we onuň dogrudygyny şübhesiz bolan ylmy taglymatlara esaslanmalydyr. Emma märekä has düşnükli bolsun diýip ylmy däl düşüňjelerden peýdalansaň, onda islän zadyňy «subut edip» bolar. Mysal üçin, A.P. Çehowyň hekaýasynyň bir gahrymany «Aýda adamlar ýaşap biler» diýip ýazan öz «alym» goňşusyna şeýle hat ýazýar: «Aýda adamlaryň ýaşamagy mümkin däl. Sebäbi olaryň öýleri we öri meýdanlary Aýyň şöhlesiniň önüni tutardy. Ondan başga-da ýagyş bolmasa, adamlar ýaşap bilmez. Ýagyş bolsa Aýa tarap ýokaryk däl-de, aşak, ýere tarap ýagýar». Bu ýerde Çehowyň gözýetimi dar gahrymany özüne düşnükli «logikadan» ugur alýar. Emma öz syýasy garşydaşyny masgaralamak üçin bilkastlaýyn «ýalan umumylaşdyrmalar» hem giňden ulanylýar. Eger-de dilewar ýiti, geň galdyryjy faktlary ulanyp, induktiv usuldan peýdalansa, onuň çykyşy örän üstünlikli geçýär. Umuman alnanda çykyşda, aýratyn-da, jedelde, anyk, mese-mälim görnüp duran faktlar ulanylsa, ol märekä-de, jedelleşýäne-de umu-

my, howaýy pikir ýöretmeden has güýçli täsir edýär. Jedel wagtynda garşydaşyň tükeniksiz nazary warsaka ýüz ursa, oňa gysgalygy we faktlaryň logikasyny garşy goýsaň ýeterlik bolýar.

Meňzetme pikir ýöretmede takyk däl-de, golaý aňlatma, bilim berýär. Emma subut etmekde ýerlikli ulanmak märekäniň ünsüni janlandyryýar, çykyşyň ynandyryjylygyny artdyryýar.

Çykyşda alternatiwa (mümkin bolan iki ýa-da birnäçe biri-birinden aýrybaşga mümkinçilikleriň birini saýlap almak zerurlygy, şol mümkinçilikleriň her biri) logiki usulyny ulanmak bilen, dilewar märekä özi bilen bilelikde subut etmäniň birnäçe usullaryny ulanmagy we şolardan iň ýerliklisini saýlap almagy tekliplenen ýaly bolýar.

Subut etmekde birnäçe logiki ýalňyşlyklar goýberilýär. Olar aşakdakylardan ybaratdyr:

1) Getirilen argumentleriň subut edilmeli pikiri tassyklamazlygy (oňa «gelip çykmaýar» diýen logiki ýalňyş diýilýär);

2) Pikir ýöretmede bolmaly birnäçe başgançaklaryň üstünden böküp geçmek ýa-da ýönekeý zygiderlilik saklamak üsti bilen ýalan tezisi subut etmegi gazanmaga çalyşmak (bu märekäniň pikir ýöretmä doly düşümezligine getirýär);

3) Käbir dilewarlaryň subutnama getirmezden, märekäniň özüne köre-körlük bilen ynanmagyny gazanjak bolmaktary (şunda olar «şeylelikde», «jedelsizdir», «aýtmak ýeterlikdir», we ş.m. sözleri giňden ulanýarlar. Munuň özi märekä psihologik zor salmadan başga zat däldir).

Faktlar. Dilewaryň çykyşy näçe dogry bolsa-da, ol diňe logiki pikir ýöretmelerden durmaly däldir. Çykyşda faktlar (mysal, san, atly çeşmelere salgylanmalar, görkezme esbaplar) uly orun tutmalydyr.

Faktlar çykyşda dürli wezipeleri ýerine ýetirýärler. Olar çykyşda oýlanmalaryň esasyny tutup biler. Induksiýa usulynda gurlan çykyşda, ýagny faktlardan taglymata geçilende ol has-da aýdyň ýüze çykýar. Emma fakt materiallary çykyşyň «özeni», esasy ideýasy bilen düýpli baglanyşykly bolmalydyr.

Faktlar märekäniň ünsüni saklamak, dikeltmek üçin hem ulanylýar. Fakt materiallary öňe sürülen pikirleri tassyklamak, hatda olaryň käbiriniň ýerini tutmak bilen çykyşyň wagtyny tygşytlamaga kömek berýärler.

Eger-de dilewar ýol hereketiniň düzgünlerini berjaý etmäge çagyrsa, ony diňlejek adam az bolar. Emma ol diňe bir hepdäniň içinde bolup geçen awtomobil heläkçilikleriniň, onda heläk bolan adamlaryň sanyny getirse, onda oňa gulak gabartjak köpeler. Eger-de ol degişli fotosuratlary görkezse, onda umumy okuw berýäniň aýdanlary has-da täsirli bolar.

Sanlar we faktlar, köplenç, çykyşyň ol ýa-da beýleki bölegini suratlandyrmak üçin ulanylýar. Mysal üçin, Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ýagdaýy barada degişli faktlar getirmek ýerlikli bolar.

Umumy okuw ýa-da nutuk mahalynda «goşulan ýa-da girizilen epizodlar» hem gerek. Mysal üçin, býurokратиýа barada gürrüň edilende, haýsy-da bolsa bir meseläni çözmek üçin näçe ylgamaly bolandygyny aýtsaň, ol örän düşnükli bolýar.

Öwüt-ündew çykyşynda ol ýa-da beýleki iş edilse ýa-da edilme-se, köpçülik üçin onuň oňaýly ýa-da erbet netije berjekdigi barada maglumat getirilse, märekäniň özi netije çykaryp biler.

Çykyşda faktlar we sanlar ulanylanda aşakdaky düzgünlerden ugur almaly.

1. Ýek-tük, ownuk, üzlem-saplam faktlary däl-de, giňden ýaýran faktlary düzgünleşdirip, olary toplumlaýyn almaly. Şu düzgüni bozup, ownuk, adatdan daşary köp faktlaryň esasynda islän zadyňy subut edip bolýar. Mysal: okuw otagynda 50 adam bar. Olardan biri okuwa gijä galyp geldi, beýlekisi depderini ýitiripdir, ýene biri sapakda uklap ýatyr we ş. m. Şol faktlaryň esasynda okuw otagynda oturan talyplar okuwa däl-de, gezelenje gelipdir diýen netije çykarmak mümkin. Emma ol nädogry bolar.

2. Faktlar dogry we ygtybarly bolmalydyr. Bu her bir çykyşyň ahlak talabydyr we hakykaty dogruçyl beýan etmegiň şertidir. Barlanylmadyk, ýalňyş faktlary ulanmak dilewaryň we onuň çykyşyňyň abraýyny gaçyrýar.

3. Getirilýän faktlar diňleýjileri gyzyklandyrmalydyr, olaryň bilim derejesine gabat gelmelidir we tema degişli bolmalydyr. Ýogsam mysallar diňleýjileriň aňyna ýetmez. Mysallar saýlanyp alnanda, onuň çakyny bilmek zerurdyr we diňleýjileriň duýgulary göz önünde tutulmalydyr.

4. Mümkün boldugyndan getirilýän faktlar adamlaryň aňyna lo-giki täsirden başga-da, olaryň duýgularyna we joşgunlylyklaryna tä-sir etmelidir. Şeýle edilende dilewar çykyşda gürrüni edilýän wakany adamlara has golaýlaşdyrýar, ony göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär.

5. Märekäniň gündelik eşidip, duşup ýören faktlary, mysallary, atlary olara has güýçli täsir edýär. Atlary agzanda olary dogry, kabul edilişi ýaly atlandyrmak gerek. Olar nädogry aýdylsa, ol dilewaryň we onuň çykyşynyň mertebesini peseldýär.

6. Anyk faktlary we mysallary ulanmak bilen bir hatarda, diňleýjilerde göz önüne getirmeleri döretmek hem mümkindir. Mysal üçin, ekologiýa baradaky gürründe bolup biljek heläkçilikler hakynda aýdyp bolar.

7. Fakt materialyny ulanmaga taýýarlyk görülýän wagtynda «materialy öz maksadyňa golaýlaşdyrmak üçin» onuň mazmunyny ýoýmaga ýol berilmeli däldir.

8. Getirilýän mysalyň adamlaryň duýgularyna güýçli täsir etme-gi üçin oňa dilewaryň özi gowy taýýarlanmaly. Emma ýiti, degerli mysal getirilenden soň, ony «şu getirilen mysal şaýatlyk edýär...» diýip «çeýnemek» gerek дәl. Şeýle edilmegi mysalyň diňleýjilere tä-sirini peseldýär. Mysallary «meniň ýadyma düşýär» diýen ýaly lenç edilen sözler bilen hem başlamak maksada laýyk дәldir.

9. Çykyşda faktlaryň we mysallaryň mukdary çykyşyň görnüşi we mazmuny, märekäniň aýratynlyklary bilen gös-göni baglanyşykly bolmalydyr. Halkara ýagdaý baradaky umumy okuwda filosofiýa bara-daky umumy okuwa garanyňda faktlar has köp bolar. Eger diňleýjiler edilýän çykyş boýunça hünärmenler bolsalar, onda faktlar we ar-gumentler az getirilýär. Şol tema boýunça taýýarlyksyz märekäniň önünde çykyş edilende faktlar, täsin mysallar has köpräk getirilme-li. Diňe şeýdip olaryň ünsüni tema çekip bolar. Emma bu ýerde-de her bir zadyň çeniniň-çakynyň bolmalydygyny ýatda saklamaly. Baş maksat diňleýjilere esasy ideýalary ýetirmekdir.

Adamyň ýatkeşligi babatda «yzlaryny saklamak prosesi» diýen kanunalaýyklyk bardyr. Şoňa laýyklykda adamyň kabul eden maglu-

maty beýnide hemişe «üwelip», «täzeden işlenilip» durýar. Şonuň netijesinde iň esasy diýip hasap edilen informasiýa wagt geçdigiçe umumylaşdyrylýar we berkidilýär. Hökmany däl diýip hasap edilenleri bolsa, kem-kemden «zyňnylyar», ýatdan çykarylýar.

Diňleýji eşiden badyna habaryň giňişleýin mazmunyny, mysallary ýadynda saklaýar, çykyşyň görkezme esbaplaryny göz öňüne getirip bilýär, dilewaryň sözleýiş aýratynlyklaryny gaýtalap bilýär. Çykyşda eşiden habaryndan birnäçe gün geçenden soň, habaryň esasy meselelerini we logiki zygiderligini, birnäçe wagtyň geçmegi bilen bolsa diňe çykyşyň esasy ideýasyny gaýtalap biler.

Çykyşda sanlaryň ulanylmagynyň hem öz aýratynlyklary bardyr. Onda takyk sanlar ulanylanda olar «birnäçe», «köpüsi», «has köp», «az bölegi» diýen düşüňjelerden has täsirli bolýar. Käbir adamlaryň pikiriçe, sanlar guraksy, howaýy, gyzyksyz bir zatdyr. Emma sanlar adamlaryň köp wagtyny almazdan, olara örän çylşyrymly zatlary gysgajyk gürrüň bermäge mümkinçilik döredýärler. Statistika köp hadysalaryň ösüşini we özara gatnaşyklaryny öwrenýär. Şonuň üçin olar bolup geçýän hadysalara dogruçyl baha bermäge mümkinçilik berýär. Emma köp sanlaryň içinden diňe iň möhümlerini saýlap almak gerek. Sebäbi diňleýjiniň aňynda özboluşly «psihologik päsgelçilik» bardyr. Umumy okuwyň dowamynda orta bilimli diňleýji 20 sandan köp maglumaty kabul edip bilmeýär. Hatda şonça sanlary kabul etmek üçinem dilewar sanlary ýörite taýýarlamalydyr. Sanlary degşirip, olary toparlara bölmeli. Sanlar her bir umumy okuwda 2-3 sandan ybarat 7 topardan (tablisadan) köp bolmaly däldir. Sanlary köp getiren dilewar märekäniň ýadajakdygyny öňünden bilip goýmalydyr.

Diňleýjileriň özleşdirmegini aňsatlaşdyrmak üçin tablisalary tagtada ýazmak ýa-da öňünden interaktiw tagta geçirip (ol ýok bolsa uly kagyza) gelmek gerek.

Çykyşda ulanylýan sanlary mümkin boldugyça «tegeleklemäge» çalyşmaly. Mysal üçin, 50 we 100 sanlar, 47 bilen 104-e garanda has gowy ýatda galýar. Şonuň üçin «50-ä golaý», «100-denem köp» diýen sözleri ulanmaly.

Seneler aýdylanda onuň gepleşik dilinde ulanyş görnüşini peýdalanmaly. Mysal üçin, «bir müň dokuz ýüz togsan ýedinji ýylda»

däl-de, «togsan ýedinji ýylda» diýip ulanmaly. Sanlary diňe agzap geçmän, şondan gelip çykýan netijeleri aýdyp bermeli.

Sanlar has ýiti, ynamly, ýatda gowy galar ýaly, olary deňeşdirmek ýa-da gapma-garşy goýmak gerek. Mysal üçin, «1991-nji ýylda şunça bolan bolsa, häzir şunça boldy». Ýöne märekä düşnüksiz deňeşdirmeler ulanylmaly däldir. Mysal üçin, ýyglan pagtanyň mukdaryny Müsüriň piramidalary bilen, dokalan matanyň uzynlygyny Ýer bilen Aýyň arasy bilen deňeşdirmeklik, häzirki döwürde ýönekeý adamlary hem haýran galdyrmaýar. Bilimli adamlar bolsa, ony masgarabazlyk hökmünde kabul edýärler. Deňeşdirmeler täze, üýtgeşik we her märeke üçin başgaça bolmalydyr.

Faktlary we sanlary nähili ulanmaly? Psihologlaryň barlaglaryna görä, wakalar we faktlar beýan edilende iň öňde ýa-da iň yzda aýdylýan habar gowy özleşdirilýär we ýatda galýar. Ondan başga-da eger märeke çykyşyň temasy bilen tanyş bolup, oňa gyzyklanma bildirse, onda sadarak meseleden çylşyrymly meselä geçilse, munuň märekäniň çykyşa gyzyklanmasyny güýçlendirýändigini belgilenilýär.

Eger-de märeke tema bilen tanyş däl bolsa, oňa gyzyklanma bildirmese, onda iň «saldamly» faktlary ilki aýdyp, soňra sadarak meselelere geçmeli.

Çykyşda atly çeşmelere salgylanmak hem gowy netije berýär. Olaryň biri başganyň sözüdür. Başganyň sözi kitabyň, makalanyň, çykyşlaryň, resminamalaryň we başga çeşmeleriň bir bölegini bolşy ýaly beýan etmekdir. Olar logiki delil hökmünde täsir edýär. Ondan başga-da olar psihologik delil hökmünde täsir edip, ynandyryjy häsiýete eýe bolýarlar. Kähalatda başganyň sözi öz pikiriňi has düýpli aýtmaga mümkinçilik berýär. Monten: «Eger käwagt men kesekiniň sözi bilen gepleýän bolsam, ol diňe özümi has gowy ýüze çykarmak üçindir» diýip belleýär.

Başganyň sözünü ulanmakda öte geçmeden saklanmak gerek. Olar çendenaşa köp ulanylsa, beýik adamlaryň aýdanlarynyň täsiri peselýär, dilewar bolsa abraýdan düşýär. Başganyň sözünü hetdenaşa köp ulanýan adamlar, bir tarapdan, sowatly adamlar hökmünde görülse-de, beýleki bir tarapdan şowakörler we körzehinler hökmünde häsiýetlendirilip bilner.

Öz syýasy garşydaşyň aýdanlaryna salgylanmak hem ulanylýar. Ýerlikli ulanylanda şeýle salgylanma bilen ony paş edip ýa-da onuň syýasy pikirleriniň ýerliksizdigini subut edip bolar.

Käbir ýagdaýlarda märekä gowy tanyş bolan şahsyýetlere (Oguz han, Gorkut ata, Magtymguly) salgylanmak diňleýjilere gaty güýçli täsir edýär. Beýik adamlaryň ol ýa-da beýleki durmuş ýagdaýy barada aýdan gysgaça sözlere – aforizmler hem diňleýjilere uly täsir edýär. Mysal: R. Rollan: «Diňe döredýän adam ýaşayandyr».

Döwlet, syýasy we milli nyşanlara (sena, tugra, baýdak) salgylanmaklyk, ynsanlaryň kalbynda belent duýgulary oýarýar. Zerur bolanda geografik atlaryň simwolikasyna hem ýüzlenip bolar. Türkmenler üçin ol Aşgabat, Gökdepe, Hazar, Amyderýa we ş.m. bolup biler. Märekäni ynandyrmaga jemgyýetçilik pikiri ýa-da üýtgeşik bir waka hem öz täsirini ýetirýär. Mysal:

Türkmenistanyň Bitaraplygyny dünýäniň 185 ýurdy ykrar etdi. Şeýle zat entek taryhda görülen däldir.

Başganyň sözünü ulanmakda birnäçe düzgünleri berjaý etmek gerek :

– kesekiniň, şol sanda öz garşydaşyň pikirinden mysal getirilende-de, ony ýoýmak bolýan däldir;

– eger başganyň sözünü doly we dogry göçürmäge mümkinçilik bolmasa, onda ony öz sözün bilen aýdyp bolar. Emma başganyň sözünüň esasy mazmuny saklanyp galmalydyr. Diňleýjilere başganyň sözünüň ýatdan getirilýändigini aýtmalydyr;

– başganyň sözi mümkin boldugyndan gysga bolmalydyr, ýogsam diňleýjiler ony aňyna kabul edip bilmezler;

– eger-de başganyň sözi diňleýjilerde nägilelik ýa-da düşünişmezlik döreder diýen pikir dörese, onda alnan çeşmä anyk salgylanma (awtor, kitap, çykan ýeri, ýyly, sahypasy) getirilmelidir;

– eger-de şeýle pikir ýok bolsa, onda awtoryň adyny we eserini görkezmek ýeterlikdir;

– düşnüksiz, anyk däl başganyň sözünü («Bir akyldar aýdypdyr») getirmeklik sowatlylygyň alamaty däldir;

– zerur bolan halatynda pikiriniň (başganyň sözünüň) nirede, haçan, haýsy ýagdaýda aýdylanyny-da getirmek gerek;

– başganyň sözi getirilende sesi we onuň çaltlygyny üýtgedip, diňleýjilere bu zatlaryň öz sözün dældigini bildirmeli. Eger-de ol çeper okaýyş düzgünleri esasynda ýalňyşsyz we säginmän berilse, has-da gowy bolar.

Görkezme esbaplary. Çykyşda argumentleriň ornuny dürli görkezme esbaplary, ýagny diňleýjileriň öz gözi bilen görüp biljek zatlary tutup biler. Daşdan gelýän habarlaryň 80%-ni adamlar gözünüň üsti bilen kabul edýär. Şonuň üçin görkezme esbaplar diňleýjilere täze, has kuwwatly habar çeşmesini açýar. Göz bilen kabul edilen informasiýa has gowy ýatda galýar.

Görkezme esbaplara şular degişlidir: ýazgylar (dürli suratlar, çyzgylar, tablisa, diagramma, shema), şol sanda tagtada, interaktiw tagtada ýazylan ýazgylar, geografik kartalar, suratlar, dürli esbaplar, diafilmler we kinofilmler, wideo we audio ýazgylar. Görkezme esbaplar ses ýazgylary bolsa, onuň ýatda galyşy has-da ýokarlanýar. Şonuň üçin agzalan serişdeleri audio-wizual, ýagny görkezme-sesli serişdeler arkaly görkezilse, diýseň jüpüne düşýär.

Ol ýa-da beýleki serişdeleriň ulanylyşy çykyşyň görnüşine, ýagdaýa, diňleýjileriň özlerini duýuşyna bagly bolmalydyr.

Gowy düzülen diagramma dilewaryň köp wagtlaý gürriň berjek zadyny az salymda düşündirmäge mümkinçilik döredýär. Tablisalar, diagrammalar, çyzgylar sanlaryň arasynda duran hadysalary gowy düşündirmäge mümkinçilik berýär.

Suratyň, kinonyň, wideo şekilleriň, kompýuter prezentasiýasynyň örän uly täsir ediji güýji bardyr. Dürli zatlar – nusgalar, modeller, maketler dilewaryň aýdanlaryny diňleýjilere ýetirmäge kömek berýär.

Dabaraly ýygnaklarda, baýramçylyk çäreleri geçirilende ymaratlaryň, köçeleriň, jaýlaryň plakatlar, portretler, baýdaklar, güller, saz bilen bezelmegi baýramçylyk, joşgunlylyk ýagdaýyny döredýär we çykyş edýänleriň sözlerini gyzyklanma bilen kabul etmäge ýardam berýär.

Häzirki wagtda hronikal-dokumental, taryhy filmleri, diapozitiwleri (slayd), dürli şekilleri ekranda görkezýän kompýuteri, interaktiw tagtany, epidiascopy, fonotekany, multimedia tehnologiýalaryny ulanmak giňden ýaýraýar. Olar taryhy, syýasy, medeni meseleler boýunça umumy okuwlarda giňden ulanylýar.

Okatmagyň häzirkî zaman tehniki serişdelerinden peýdalananda dilewar şu düzgünlerden ugur almalydyr:

1. Ähli çykyşlarda esasy orun dilewaryň çykyşyna degişlidir. Dürli serişdeler örän ýerlikli ulanylmalydyr. Olar näçe gyzykly bolsa-da, janly çykyşyň ýerini tutup bilýän däldirler.

2. Okatmagyň häzirkî zaman tehniki serişdeleri gurluşy boýunça sada, düşnükli, hemmelere görünýän we eşidilýän bolmalydyr. Statistik tablisalar düşnükli görnüşde bolmalydyr.

3. Dilewar diagrammalary görkezmek bilen çäklenmän, olary diňleýjilere gowy edip düşündirmelidir.

4. Okatmagyň tehniki serişdeleriniň ählisini çykyşyň öň ýa-da nynda barlamaly we ulanmaga taýýar edip goýmaly. Sanlar tagtada ýazylmalydyr we olar görkezme taýajygy arkaly görkezilmelidir. Serişdeleriň hemmelere görünmegi göz önünde tutulmalydyr. Tehniki enjamlar bilen işlemegi başarmaly ýa-da özüňe kömekçi çagyrmaly. Çykyş döwründe sähelçe säwlik bolsa, ol dilewaryň abraýyna zyýan ýetirýändir.

5. Okatmagyň häzirkî zaman tehniki serişdelerini ulanmagyň meýilnamasy öňünden düzülmelidir we ony ulanmagyň taýynlanmasy geçilmelidir.

6. Görkezme serişdeleri ulanylanda diňleýjiler bilen göz aragatnaşygy ýitirilmeli däldir. Shemalar görkezilende diňleýjilere tarap ýeňse öwrülmeli däldir.

7. Görkezme esbaplar ulanylandan soň haýal edilmän aýrylmalydyr we tagtadaky ýazgylar öçürilmelidir. Suratlar diňleýjileriň eline berilmese gowy, çünki olaryň diňleýjileriň ünsüni çykyşdan sowmagy mümkindir.

§ 2. Dilewaryň söz baýlygy we sözleýiş medeniýeti

Dilewaryň söz baýlygy. Dilewaryň çykyşynyň medeniýetini, köplenc, dogry geplemek diýen düşünje bilen garyşdyrýarlar. Hakykat ýüzünde bu ýerde söz, kabul edilen dil kadalary barada gidenok. Dilewaryň çykyşy edebi kadalardan tapawutlanyp-da biler. Esasy mesele – dilewaryň söz baýlygyna daýanyp, diňleýjilere güýçli täsir edip bilmegidir. Emma dogry we owadan, şol bir wagtda sowuk-sala

we boş çykyş diňleýjileriň aňyna-da, ýüregine-de täsir etmez. Diýmek, söz baýlygyny ýerlikli ulanyp, dogry sözlemeklik, dilewaryň çykyşynyň diňe bir tarapydyr.

Dilewaryň çykyşynyň medeniýeti – bu dil we söz baýlygyny belli bir märekä, bellibir ýagdaýda, öňde goýlan maksada laýyk täsir etmek üçin ýerlikli ulanyp bilmekdir. Bu maksada ýetmekde dilewaryň syýasy garaýşy, çykyşyň mazmuny we sazlaşygy hem uly orun tutýar.

Diňe wagyz-nesihat etmäge we takal okamaga gönükdirilen çykyş, köplenç, üstünlik getirmeyär. Dilewar kimiň öňünde çykyş edýändigini hem göz öňünde tutmalydyr. Işçi-daýhanlaryň öňündäki çykyş sada sözlerden durup, sözlemler gysga bolmalydyr. Intelligensiýa wekilleriniň öňünde çuň manyly, ylmy adalgalary giňden ulanyp, uzynrak sözlemler bilen çykyş edip bolar. Ýöntem zatlar barada ýokary hörp bilen aýdylýan beýik sözleri ulanmak ýerliksiz bolýar. Emma ähliahk baýramçylygynda adaty, gündelik sözler aýdylmaýar. Çykyş döwründe öz şahsyýetiňi öňe çykaryp, men-menlik etmek bolsa asla ýerliksizdir.

Çykyşyň görnüşine, ýagdaýyna, märekä baglylykda dürli sözleýiş ülnülerini tapawutlandyrýarlar. Olar – çeper, resmi-iş, gazet-publisistik, ylmy, adaty gepleşik we ş.m. sözleýiş ülnüleridir. Şolaryň her biri diliň bellibir serişdeler toplumyndan peýdalanýarlar. Şol hem olaryň aýratynlyklaryny düzýär. Häzirki zaman dilewarynyň çykyşynda öňde duran maksatlara laýyklykda şolaryň haýsy-da bolsa biri ulanylýar. Ýöne welin märekäniň öňündäki çykyşyň birnäçe alamatlary bolýar. Olar baý (özboluşly), gysga, aýdyň, takyk we joşgunly bolmalydyr. Çykyş dil (grammatika – sintaksis, morfologiýa) kadalaryna, sözün ulanylyş kadalaryna we sözleýiş kadalaryna boýun egmelidir.

Çykyşyň ähli görnüşleri dil üsti bilen amala aşyrylýar. Dil üsti bilen beýan edilýän söz bolsa ýazmaça sözden öz gurluşy boýunça tapawutlanýar. Sebäbi adamlaryň gulagy ýazmaça söze seredende, dil üsti bilen beýan edilýän sözi gowy kabul edip alýar. Alymlaryň barlaglary netijesinde adamlaryň ýazmaça sözün 50%-ni, dil üsti bilen beýan edilýän sözün bolsa 90%-ni gaýtalap bilýändigleri anyklanyldy.

Dilewar gysga we sada sözlemleri ulanmalydyr. Ýöne olaryň näçeräk derejede gysga we sada bolmalydygyny, dilewaryň özi ýag-

daýa laýyklykda duýmalydyr. Sebäbi çykyş diňe gysga we sada sözlemlerden dursa, onda ol arasy bölünip, gödek geplenýäne meňzeýär, çykyş öz sazlaşygyny, mazmun we depgin birligini ýitirýär. Şonuň üçin gysga we uzyn sözlemleri aralap geplemek zerurdyr.

Çykyşda beýan edilýän wakalara dilewaryň garaýşyny görkezme gerek bolanda, sözlem ýa-da sözlemleriň toplумы iki bölege bölünýär. Şol iki bölegiň birligine döwür ýa-da dowamlylyk diýilýär. Dowamlylygyň kömegi bilen dilewar öz duýgularyny äşgär edýär. Dowamlylygyň birinji bölümü barha ýokarlanýan depginde aýdylýar. Ikinji bölüm bolsa, peselýän äheňde aýdylýar. Bu dartgynlylygy peseldýär. Şeýlelikde, aýdylýan zadyň logiki we many taýdan tamamlanandygyny görkezýär.

Dowamlylyk bir görnüşli eýerjeň sözlemleriň gaýtalanmagy esasynda döreýär. Olar sebäp, wagt, meňzetme, şertli we ş.m. eýerjeň sözlemleriň üsti bilen döredilip bilner. Adatça, bu sözlemler jübüt baglaýjylaryň («diňe şeýle däl... eýsem, ...diňe beýle däl... eýsem...») kömegi bilen döredilýär.

Dilewaryň çykyşynda sözlemede sözleriň ýerleşşi erkin bolup biler. Mälim bolşy ýaly, ýazuwda sözler ýazuw düzgünleri bilen berk baglanyşykly, zygiderli, logiki taýdan düşnükli bolmalydyr. Onuň tersine, dil üsti bilen aýdylýan söz, ýagdaýa görä dürli görnüşde ýerleşip biler. Ol märekäniň özüni alyp barşyna-da bagly bolýar. Birnäçe sözleri dilewar aýtmasa-da, märeke oňa düşünýär. Hut şol sebäpli-de, dilewar bilen diňleýjileriň arasynda tebigylyk we täsirlilik döreýär. Hamala, olar öz aralarynda «dildüwşük» guraýarlar.

Çykyşyň bellibir bölegine diňleýjileriň ünsüni çekmek üçin haýsy-da bolsa bir zat tapawutlandyrylyp bilner. Olara segmentlenen (lat. bölek) gurluş diýip at berýärler. Köplenç, olar «aýdaly», «ýogsa-da», «gepiň gerdişine görä», «indi», «alalyň» we ş.m. baglaýjylaryň kömegi bilen döredilýär.

Dilewaryň çykyşynda «ýagny», «düşnükli», «isleseňiz», «gysgaça aýtsak», «gönimizden gelsek», «biziň bilşimiz ýaly» we ş.m. giriş sözleri giňden ulanylýar.

Çykyşlarda gaýdym derejesini däl-de, düýp derejesini ulanmak ýerliklidir. Mysal üçin, «Biz tarapyndan diňlenilen çykyş» diýmeli däl-de, «Biziň diňlän çykyşymyz» diýmek has ýerlikli bolýar.

Çykyşlarda hal we ortak işliklerini ulanmak hem gelişiksiz bolýar. Mysal üçin, «seredilen mesele», «ýokarda beýan edilen», «ynamly bolýandygymyz», «şu resminama gol çekendigim» we ş. m. ulanylmasa gowudyr.

Sözleri dogry ulanmak dilewaryň çykyşynyň medeniýetiniň iň bir wajyp meselesidir. Söz öz manysyna doly laýyklykda we beýleki sözler bilen gowy utgaşdyrylyp ulanylan halatynda, diňleýjilere degerli täsir edýär. Sözleri ulanmakda aşakdaky ýalňyşlyklar köp gabat gelýär.

- sözleriň edebiyatda ulanylyş düzüniniň bozulmagy (mysal üçin, arkasy – syrty, kellesi – başy);

- birmeňzeş kökli, emma manysy başga sözleri ýerliksiz ulanmak (mysal üçin, gutarýar- gutardýar);

- sözleriň sazlaşygynyň çäginde giňeltmek (mysal üçin, «10 sany çäre ornaşdyryldy». Bolmalysy- «geçirildi»);

- tawtologik söz toplumyny, ýagny manysy, esasan, birmeňzeş sözleriň toplumyny ulanmak (mysal üçin, «boş wakansiýa», «wagtyň hronometražy», «meniň özü»);

- söz stillerini esassyz gatyşdyrmak (mysal üçin, «Gurluşykçylar dowarlar üçin ymaratlar galdyrdylar»);

- durnukly söz düzümleriniň, frazeologizmleriniň ulanylyşyny üýtgetmek (mysal üçin, «Almany asmana at, ýere düşýänçä ýa pelek» ýerine «Almany asmana zyň, soň görübereris») we ş. m.

Adamlarda sözleriň başlangyç sesleri esasynda olaryň mazmunyny, manysyny aňmak endigi döreýär. Olar durnukly söz düzümlerini hem ýatlarynda «nusga» hökmünde saklaýarlar. Ünsüň esasy bölegi sözleriň manysyny aňlamaga gönükdirilýär. Eşiden sözlerini diňleýjiler öz aňynda saklanýan «nusga» bilen deňeşdirýärler. Eger olar gabat gelmese, eşidilen söz bir goşmaça «galmagal» hökmünde kabul edilýär. Bu bolsa olaryň ünsüni sowýar hem-de çykyşyň mazmunyna düşünmeklerini peseldýär. Sözde goýulýan basymlar üýtgeşe («prosent, dokument»), ol hem ünsi sowýar.

Käbir gysgaltmalary – KHDR, YHG, HHR diňlemek we aňmak kyn. Gowusy, olaryň doly adyny aýtmaly.

Söz baýlygy we lenç edilen sözler. Ene diliň baý mirasyna eýe bolan adam hemişe özboluşly sözleýär. Şol bir wagtda-da, ol örän çylşyrymly zatlar barada düşnükli gürrüň berip bilýär. Sözüniň baýlygy barada alada etmeýän adamlar kesekiniň aýdýan sözlerini gaýtalaýarlar. Olaryň çykyşlarynda hemmeleri bizar eden şol bir sözler gaýtalanýar. Şeýle sözlere lenç edilen sözler diýilýär. 15-20 sany lenç edilen sözi ulanyp, olar islän temasy boýunça çykyş edýärler.

Resmi-edara kagyz dilinde ulanylýan kanselýarizmler, ýagny galyplanan sözler lenç edilen sözüň bir görnüşidir. Mysal üçin, «gyz-gyn goldaw tapýar», «işinde», «bu ugurda», «berlen görkezmeleri ýerine ýetirip», «çäreleri amala aşyryp»...

Dilewarlygyň başga bir uly kemçiligi, ol hem bolsa umumy, dabaraly, batly, ýöne boş sözleri giňden ulanmakdyr. «Karar kabul edildi», «göreş alyp barmak», «tüýs ýürekden ynanmak», «degişli döwürde» ýaly sözler hem lenç edilen sözleriň bir görnüşidir.

Dilewaryň söz baýlygy, onuň işjeň we passiw (köp we az ulanylýan) söz baýlygyndan belli bolýar.

Işjeň sözler – bu dilewar tarapyndan pikir aňladylýan we diňleýjilere ýetirilýän sözlerdir.

Passiw sözler – bu tanyş we düşnükli, emma gepleşikde seýrek ulanylýan sözlerdir.

Ýönekeý adamyň işjeň söz baýlygy, takmynan, 1-2 müň sözden durýar diýlip hasap edilýär. Käbir adamlar 300-den 600-e çenli söz bilen çäklenýärler.

Medeniýetli adamyň işjeň söz baýlygy 3-4 müň söz bolup, passiw söz baýlygy 15 müňe ýetýär. Meşhur rus ýazyjysy L. Tolstoýyň eserlerinde 60 müňe golaý söz ulanylypdyr.

Dilewaryň çykyşynyň söz baýlygy onuň sinonimleri ulanyp bilşine baglydyr. Sinonimler şol bir sözlere gaýtalamazdan, pikiri anyk we takyk beýan etmäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin, geplemek, sözlemek, nutuk aýtmak, çykyş etmek, hümürdemek, warsaky urmak, güplemek, warryklamak, wagyrdamak, diýmek, duýdurmak, syzdyrmak, üýrmek, aňňyrmak, samsyklamak, horkuldamak, jabjynmak. Sinonimler adamyň bolup geçýän hadysalara bolan garaşsyzny has aýdyňlaşdyrýar.

Gysgasözlülük we geplemsekklik. Beýik dilewar Siseronyň belleýşi ýaly, «dilewaryň iň uly üstünligi – bu onuň aýdylmaly zady aýdyp bilýändigini däl-de, aýdylmasyz zady aýtmazlygydyr». Dilewaryň sözünde «sözlere darlyk, pikirler bolsa giňlik gerekdir».

Geplemsekklik ýa-da köp geplemeklik dilewarlaryň çykyşlarynda giňden ýaýran ýaramaz endikdir. Artykmaç sözler çykyşyň tebigylygyny, täsiriligini peseldýär. Geplemsekk adam öz-özünden düşnükli zatlary çintgäp gürrüň berýär, häli-şindi esasy meseleden sowlup, pikirlerini birnäçe gezek dolanyp gaýtalaýar. Şonuň netijesinde esasy pikir «söz batgasyna» çümýär, diňleýjileriň ünsi ondan sowulýar.

Kähalatlarda geplemsekklik bilkastlaýyn demagogiýa öwrülip, adamlaryň ünsüni olary gyzyklandyryýan meseleden sowmak üçin ulanylýan usul-da bolup biler.

Öwrenje dilewarlar ýoldaşlaryndan özüniň çykyşyny diňläp, belliklerini aýtmaklaryny haýyş etmelidirler. Ýoldaşlary hem oňa sypaýy görnüşde ýalňyşlaryny görkezseler, kömek etdikleri bolar.

Geplemsekklik bir manyly artykmaç sözleri ulanmakda-da ýüze çykýar. Mysal üçin, «biziň beýik we mukaddes borjumyz», «gyssagly we gaýragoýulmasyz iş», «uzak we dowamly dymmaklyk» we ş. m.

Tawtologiýa (aýdylanlary şol bir sözler bilen gaýtalamak) hem ýokarda görkezilen kemçilikleriň biridir. Mysal üçin, «jogap hökmünde biz şeýle jogap eşitdik», «şeýle bellikleri bellemeli bolarys».

Hemmelere äşgär mesele barada giňişleýin sözlemek, ony «çey-nemek», çykyşyň täsirsiz bolmagynyň esasy sebäbidir. Alymlaryň barlaglary diňleýjileriň hemmeler üçin düşnükli zatlary kabul etmän, başga zatlara güýmenip başlaýandygyny subut edýär. Mysal üçin, alymlaryň öňünde ylmyň peýdasy, talyplaryň öňünde okamagyň peýdasy barada gürrüň edilse, olar şeýle dilewary diňlemezler.

Sözleriň tygşyly ulanylmagynyň üstünde ýadawsyz işlemek gerek. Çykyş näçe az sözli bolsa, ol şonça-da täsirli, manyly we çeyne görner. Beýle diýildigi çykyş tiz habar (telegramma) ýa-da beýan ýaly gysga bolmaly diýildigi däl. Onda hökman intellektual-logiki we duýgy serişdeleri ulanylmalydyr.

Anyklyk we takyklyk. Diňleýjileriň düşünmekleri, onuň şol märeke üçin kynçylyk döretmeýändigini çykyşyň aýdyňlygynyň ala-

matydyr. Çykyşyň aýdyň bolmagy üçin onuň içki sazlaşygyna, delilleriň ynandyryjylygyna, diliň joşgunlylygyna üns bermek gerek. Halkyň öňünde çykyş edýän dilewar, çykyşyň temasyňa we mazmunyna seretmezden, beýan edilişiň sadalygyna aýratyn üns bermelidir. Çykyş ylmy meselä bagyşlanan bolsa, onda dilewar ylmy hakykaty hünärmenleriň dilinden, adaty dile «terjime» etmelidir. Şonuň üçin märekäniň öňünde çykyş edilende ýörite adalgalary, hünärmenleriň arasynda ulanylýan sözleri, mümkin boldugyça, az ulanmalydyr. Şol bir wagtda-da, sadalaşdyrmak ýüzleýlige öwrülmeli däldir. Dilewar ylmy adalgalary ýönekeý dil bilen sadalaşdyrmagy başarmalydyr.

Halklaryň arasynda hyzmatdaşlygyň barha giňemegi, ylmy-tehniki ösüşiň giňden ýaýramagy, halklaryň dilleriniň özara täsirini çaltlandyrýar. Kompýuter, awtomat, menejment, integrirlenen, interaktiw, multimedia we ş. m. sözleriň öňüne böwet goýmaga mümkinçilik ýokdur. Emma her bir täze sözi diňleýjilere düşündürmek zerurdyr.

Daşary ýurt sözlerini dürli usullar bilen düşündürmek bolar. Mysal üçin, monarhiýa – bir adamyň häkimiýeti, patyşalyk respublika – jemhuryýet, saýlanmaýan häkimiýetiň bolmazlygy, demokratiýa – halkyň häkimiýeti we ş.m.

Olary sinonimleriň üsti bilen hem düşündirip bolar. Mysal üçin, diskussiýa – jedel, represiýa – zorluk, firma – hususy kärhana.

Çykyşda daşary ýurt sözleri göze dürtülip durman, aňsyrylman geçmelidir. Şol bir wagtda-da diňleýjilere düşnükli bolmalydyr. Dilewar çykyşynda daşary ýurt sözleriniň manysynyň dogrudygyna diňe doly ynanan wagtynda ony ulanyp biler.

Joşgunlylyk. Degişme. Çykyş diňe aňa däl, eýsem duýgulara-da täsir etmelidir. Hakykat yüzünde dilewar ilki bilen duýgulara täsir edip, şonuň netijesinde pikirleriň märekäniň aňyna ýetmegini gazanmalydyr.

Joşgunlylyk çykyşyň mazmuny bilen hem baglanyşykly bolýar. Mysal üçin, Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda bolup geçen özgerişler barada gürrüň edilende diňleýjilerde kanagatlanma we buýsanç duýgulary döreýär. Şol bir wagtda-da kähallatlarda parahorlyk ýaly ýaramaz hadysa ýüze çykanda, adamlarda gahar-gazap duýgu-

lary döreyär. Görnükli artistiň, alymyň döredijiligi barada gürrüň gidende, eýýäm estetiki lezzet duýgulary döreyär.

Dilewaryň çykyşynda pikir we duýgynyň barabarlygy, onuň häsiýetiniň hyjuwlylygyna, çykyşyň görnüşine we mazmunyna bagly bolup biler.

Ýokary okuw mekdebindäki umumy okuwa garanda, mitingde edilýän çykyş has joşgunly bolýar. Ýöne ähli çykyşlarda-da duýgy aňnyň işleýşini has güýçlendirýär. Psihofiziologlaryň barlaglarynyň netijeleri, joşgunlylygyň çykyşy kabul etmek prosesine güýçli täsir edýändigini subut edýär. Ol oýlanmak, ýatkeşlik, üns mehanizmlerini oýarýar. Sesi seçip alyş guruly hem gyzykly maglumaty kabul etmeklige gönükdirilýär: ol keseki sesleri «basyp ýatyrýar».

Häzirki zamanda dilewarlar ekspressiw (lat. *expressio* – täsirli) usuly ulanýarlar. Ýagny hemişe iki gapma-garşylykly başlangyç gezekleşdirilýär. Informasiýanyň «geçmegi» üçin ilki haýsydyr bir täsirli ýagdaý döredilýär. Ol duýdansyz fakt ýa-da sorag getirilip, üýtgeşik hereket ýa-da äheňi ulanyp, soňra bolsa gerekli maglumaty berýär.

Zehinli dilewaryň çykyşy diňleýjilere hem-ä haýsydyr bir peýdaly habar bermek, hem-de adamyň döredijiligi bilen tanyşmak duýgularyny döredýär.

Çykyşyň joşgunlylygy joşgunly sözleriň, hereketleriň, mimikanyň üsti bilen gazanylýar. Joşgunlylygyň dil serişdeleriniň 20-den gowrak görnüşleri bardyr.

1) Olaryň biri-sözleriň ýa-da söz toplumlarynyň gaýtalanmagy esasynda gazanylýar. Bu bolsa çykyşy güýçlendirýär we oňa üýtgeşik bir depgin berýär. Mysal: Bu..., bu...; diýeliň..., diýeliň... Gaýtalanmalar çendenaşa uzyn bolmaly däl, sebäbi diňleýjiler uzak wagtlap dykgat bilen diňlemegi başarmaýarlar.

2) Sözlemde sözleriň ýerleşmek tertibini özgertmeklik, çykyşy janlandyrýar we adaty sözleýşe meňzedýär. Mysal üçin: «Ýaşasyn Türkmenistan!», «Türkmenistan ýaşasyn».

3) Eger-de sözlemde ulanylýan sözleriň öňküsinden soňkusy has güýçlüräk bolsa, çykyşyň täsirliligi güýçlenýär. Mysal üçin, «Halk öz

tejribesinde öwrendi, ol gynamalardan, ölüm jezalaryndan, köpçülikleýin jezalandyrmalardan geçmeli boldy».

4) Iki gapma-garşylykly düşüňjeleri deňeşdirmek hem täsirliligi güýçlendirýär.

5) Jogaby öz-özünden düşnükli soraglary goýmak. Şonuň netijesinde aýdylanlar barada diňleýjileriň özleriniň oýlanmaklary bilen ünslerini ýiteltmek mümkindir.

6) Jogaby öz-özünden düşnükli dialogda, dilewar hamala märeke bilen gürleşýän ýaly bolýar. Mysal üçin, «Özüňiz oýlanyp görüň, watandaşlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda...»

7) Diňleýjileriň bir toparyna ýa-da käbir adamlara ýüzlenmek hem çykyşy janlandyryar: «Siziň araňyzda öz işiniň hakyky ussatlary otyr. Size öz minnetdarlygymy bildiresim gelýär. Mülkdar Aman Baýramow, bitiren hyzmatyňyz döwletimiziň ösüşi üçin juda möhümdir».

Çykyşyň dialoga öwrülmeği, dürli soraglar bermek, seslenmek, şahsyýete ýüzlenmek, gönükdirmek – hemmesine bilelikde «personifikasiýa» diýilýär. Olar diňleýjileriň ünsüni özüňe çekmek üçin ulanylýar.

Psihologlaryň hasaplamalaryna görä, çykyşyň diňleýjilere gyzykly bolmagy üçin, 11 % personifisirlenen sözler we 32 % sözlemler bolmaly. Käbir dilewarlaryň çykyşynda olar 34 % söz we 82 % sözleme çenli ýetýär.

Dilewaryň çykyşynda joşgunlylygy we obrazlylygy ýokarlandyrmak üçin bir sözün manysyny beýleki söze geçirmek hem ulanylýar. Beýle meňzetmeler, garaşylmadyk we täze bolsa, has güýçli täsir edýär. Dilewar «gije ýaly garaňky», «tilki ýaly hilegär» ýaly lenç edilen meňzetmeleri ulansa welin, çykyşyň täsirliligi peseler.

Meňzetme **metafora** (grekçe *metafora* – geçirme) golaýdyr. Ol bir zadyň adyny başga zadyň mazmunyna geçirmek netijesinde obraz döretmekdir. Eger dilewar «Ol tilki ýaly hilegär» diýse – bu meňzetmedir. Emma «guýruksyz tilki» diýse, ol metaforadyr.

Metonimiýa meňzetmelere we metaforalara golaýdyr. Metonimiýa (grekçe *metonymiýa* – adyny üýtgetmek) – bu özara baglanyşykly bolan bir zadyň adyny başga zada geçirmekdir. «Çüýsäniň aşygy», **Sinekdoha** (grekçe *synekdoche* – baglanyşdyrmak) – metonimiýanyň

bir görnüşidir. Bu ýerde bütewi zadyň adyny onuň bir bölegine berip ýiteltmek ulanylýar. «Eý, telpek, sen nireden gelýärsiň?» Bu ýerde telpegiň eýesi göz önünde tutulýar.

Epitetler (grekçe, *epitheton* – dakmak) – bu dilewaryň adama garaýşyny görkezýän ýiti suratlandyrmadyr: «diýdimzor sowet düzgüni», «gorkak intelligensiýa», «oýnatgy demokratiýa».

Dilewarlar köplenç **allegoriýalary** (grekçe *allegoria* – göçme manyly söz) ulanylýarlar. Şolaryň üsti bilen olar takyk durmuş obrazyny döredýärler. Mysal üçin, tilki – hilegär; ýolbars – häkimiýet, güýç; owlak-guzy – ejizlik. Allegoriýa ýerlikli ulanylanda adamlar göni ady tutulmasa-da, näme hakda gürrüň gidýänine düşünýärler.

Kähalatda, aýratynam, diplomatik çykyşda **ewfemizmler** (grekçe *euphemismos* – gowy geplemek) ulanylýar. Ewfemizm – bu haýsy-da bolsa bir zadyň adyny başga bir ýumşagrak söz bilen çalyşmakdyr. Mysal üçin, negrlar – garaýagyz ilet, yzagalak ýurt, ösüp barýan ýurt; gozgalaň – tolgunyşyk, demokratiýanyň bogulýan ýurdy, demokratiýanyň döräp barýan ýurdy; açlyk – azyk kynçylyklary we ş. m.

Disfemizm (grekçe *dysphemi* – erbet gepleýärin) ewfemizmiň ters tarapydyr. Bu wakalary, adamlary bilkastlaýyn gödek, erbet görkezmäge gönükdirilendir. Ony, esasan, syýasy garşydaşlary suratlandyrmak üçin ulanylýarlar. Ony ýetginjekler we jenaýatçylar öz «özbaşdaklygyny», «jemgyýeti sylamaýandygyny» görkezmek üçin ulanylýarlar.

Giperbola (grekçe *hyperbole* – üstünde, ýokarsynda, ýokary) – märekäniň ünsüni aýdylýan pikire çekmek üçin çendenaşa çişirmek. Mysal üçin, «gan derýa bolup akdy», «maslyklar dag ýaly üşüp ýatyr».

Dilewaryň çykyşynyň täsirli we özboluşly bolmagyna **frazeologizmleriň** (durnukly söz düzümleri) ulanylmagy uly kömek edýär. Olar çylşyrymly obrazlary, düşüňjeleri gysgaça beýan etmegi başarýarlar. Mysal üçin, «keçe telpek», «gaba sakal», «ýeliň nireden öwüsýänini bilmek», «döwrebap adam».

Nakyllar, atalar sözi, ýörgünli aňlatmalar hem frazeologizmlere girýärler. Olar edebi çeşmelerden gelip çykyp hem biler. Mysal üçin,

«Kyrk ýyl maýa gezenden, bütin bir ýyl ner gezgin» (Mollanepes), «Iki hatyn bir är, üç aýal bolar» (Magtymguly).

Frazeologizmleri çykyşyň temasyna laýyklykda, belli birderejede we ýerlikli özgertmeklik ulanylýar. Mysal üçin, «Syýasatçynyň aýdanyny et-de, edenini etme». Emma olary özgertmäge örän seresap çemeleşmeli. Sebäbi jüpüne düşmedik özgerdiş märekede nägilelik döredýär.

Ýokarda agzalan usullardan erkin peýdalanmagy başarmak üçin çeper edebiyaty, dürli sözlükleri köp okamak, öz üstünde üznüksiz işlemek gerek. Eger-de frazeologizmler çendenäsa köp ulanylsa, çykyş dabaraly, mahabatly bolup görner. Olar diňe çykyşyň estetiki tarapyny ýokarlandyrmak üçin ulanylyp, esasan, soraglar, seslenmeler, dialoglar we ş.m. ulanylsa, ol diňleýjilerde döredijilikli (ewristik) duýgular döredýär.

Dilewar öz çykyşynyň owadan we diňe dabaraly bolmagyna çapman, mümkin boldugyça, onuň tebigy bolmagyny gazanmaga çalyşmalydyr. Çykyşyň mazmuny we görnüşi bir-biri bilen berk baglanyşykda bolmalydyr. Çykyşda täze faktlar, üýtgeşik pikirler, joşgunlylyk we logiki zzygiderlilik hem gerek.

Dilewaryň çykyşynda joşgunlylygyň üýtgeşik bir görnüşi degişmedir. Degişme çykyşda dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Ol märeke bilen aragatnaşygy ýola goýmaga, başga tarapa sowlan ünsi özüňe çekmäge, esasanam, syýasy garşydaşy gödek sözleri ulanmazdan köteklemäge mümkinçilik berýär.

Çykyşda degişmäniň ulanylmagynyň ýene bir uly ähmiýeti bar. Degişme, gülki märekä has güýçli täsir edip, ol ähli adamlary öz içine alýar. Ýöne dürli märekäniň dürli zadyň üstünden gülyändigini ýatdan çykarmaly däldir. Sebäbi olaryň bilim, sosial, milli, ýaş aýratynlyklary bolýar. Psihofiziologlaryň barlaglarynyň netijesiniň görkezmeğine görä, gülki wakanyň mazmuny barada garaşylýan zat bilen garaşylmadyk hakykatyň arasyndaky sazlaşygyň bozulmagy netijesinde döreyär.

Degişmäniň, gülkiniň örän köp öwüşginleri bardyr. Ýumor we satira degişmäniň gapma-garşylykly taraplarydyr. Olaryň arasynda örän köp öwüşginler ýatandyr.

Ýumor (iňlisçe *humor* – şähdaçyklyk, keýpiköklük), **şorta**, ýagny dostlukly gülküdir. Ol bir hadysany ýok etmäge däl-de, ony kämilleşdirmäge çagyryýar. Öz gezeginde ýumoryň hem dostlukly, inçe, gödek, gamgyn, rehimsiz, ýowuz bolup bilmegi mümkindir.

Satira (latynça *satira* – bulam-bujarlyk) wäşilik hadysany düýp-göter ret edip, ony ýok etmäge çagyryýar.

Ironiýa (grekçe *ironia* – gizlin, kinaýa), ýañsa almakdyr, kesä çekmeklikdir. Bu joşgunly tankydyň bir görnüşi bolup, ýalandan öwmegiň aňyrsynda ýañsa almak ýatandyr.

Sarkazm (grekçe *sarkazmos* – etini goparyýan) awuly, içýakgýç kinaýa, gyjalatly, awuly gürrüňdir. Bu garşydaşy paş ediji iň ýokary derejeli, satiriki görnüşli ironiýadyr.

Zehinli dilewar degişmä düşünýän, özi hem töweregindäki üstünden gülmäge mynasyp zatlary görmegi başaryýan we soňa örän özboluşly baha berip bilýän adam bolýar.

Oksýumoron (*oxymoron*) grekçeden terjime edilende «akyly samsyklyk» diýmegi aňladýar. Mysal üçin, «ajy şatlyk», «mukaddes ýalan», «diri maslyk», «hoňkaryp duran beýiklikler».

Degişmäni märekä ýetirmekde bir dem säginmeklik (pauza) ullakan orun tutýar. Degişme aýdylandan soň bir dem säginilmese, märekäniň oňa düşünmezligi mümkindir. Eger-de säginme uzaga çekse, onda degişmäniň täsiri pese gaçýar, ol ýasama öwrülýär.

Gülkini ulanmakda-da çakyny bilmek duýgusy bolmalydyr. Çäk-siz degişme, lenç edilen degişmeleri ulanmaklyk märekede nägilelik döredýär. Bu zatlar bolsa tejribe bilen emele gelýär.

Öz çykyşyny doly taýýarlandan soň, öwrenje dilewar ähli çykyşy öz ýanyndan gaýtalap, taýynlanma geçmelidir. Biri içinden geplese, beýleki biri ony sesli gaýtalaýar. Soňra onuň öz hereketlerini, münbere çykyş barlap görmegi hem gerekdir.

§ 3. Dilewaryň märekäniň öňünde özüni alyp barşy

Çykyşa taýýarlyk we çykyşa başlamak. Çykyş etmeklik dilewarlyk sungatynyň iň ýokary derejesidir. Hatda tejribeli dilewar hem çykyş mahalynda garaşylmadyk hadysa uçrap biler. Dilewar märekäni dolandyryp bilmese, onuň gowy taýýarlan çykyşy netijesiz bolar.

Emma mazaly taýýarlanylýan dilewarlyk usullary, gowy sesi, baý mazmunly çykyş bilen utgaşdyrylmasa, garaşylýan netijeleri bermez. Şeýlelikde, dilewarlyk tehnikasy – bu dilewaryň çykyşyny bezeýän bir çarçuwadyr.

Çykyşa taýýarlanylýan mahaly dilewar özüni beden we ruhy taýdan taýýarlaýar. Çykyşyň oň ýanynda dynç almak, ýeke bolmak, gezelenç etmek gerek. Şol wagt çykyşyň has möhüm we kyn ýerleri barada mazaly oýlanyp, çykyşy ýene-de bir ýola öz ýanyňdan gaýtalamak gerek. Çykyşdan başga zatlary aňyňdan aýryp taşlamaly, «rola girmeli». Çykyş ediljek otaga oňünden baryp görmeli, içinde aýlanmaly, münberi barlap görmeli.

Mümkin boldugyndan çykyş edilýän otagyň göwrümi diňleýjileriň sanyna gabat gelse has gowy bolýar. Çykyş edilýän otag ýarym boş bolsa, ol çykyşa zyýanly täsir edýär. Sebäbi pytraňny märekä seredende, toplum märekäni dolandyrmak aňsat bolýar. Diňleýjiler az bolsa, olary bir ýere jemläp, oňki hatarlarda oturtmaly. Otag boşlag bolandan, diňleýjileriň taýýar ýerlerden köp bolany gowudyr. Çykyş edilýän otaga girelge diňleýjileriň ýeňse tarapynda bolsa, gijä galanlar olaryň ünsüni sowup bilmezler.

Çykyşy taýýarlaýanlar dilewara-da, diňleýjilere-de mümkin boldugyndan gowy şert döretmelidirler. Çykyş dar, şowhunly otaglarda, iş ýerlerinde guralmaly däldir. Çykyş edilýän otagyň ýagtylygy, ýelejiredilişi, ses güýçlendirijiniň işleýşi, görkezme esbaplaryny ulanmaga mümkinçilikler oňünden barlanylmaladyr. Sahnada, münberiň arkasynda märekäniň ünsüni sowar ýaly zat bolmaly däldir. Çykyş wagtynda prezidiumda adam näçe az bolsa, şonça-da gowy bolýar. Sebäbi olaryň her biri märekäniň ünsüniň bir bölegini özüne çekýär. Ýöne dilewar dürli zalda, dürli ýagdaýda çykyş etmäge taýýar bolmaladyr.

Çykyşyň aheňi we häsiýeti diňleýjileriň sanyna-da bagly bolýar. Eger diňleýjiler 10-15 adamdan ybarat bolsa, onda olar bilen içginlik ýagdaýynda gürrüň etmeli. Köp adam ýygnanan ýerlerde bolsa, ýokary joşgunlykda çykyş etmek gerek. Elbetde, dilewar haýsy märekede çykyş etjekdigine görä, oňünden taýýarlanylýan gelýär. Ýöne gelenleriň sany garaşylandan köp ýa-da has az gelse, özüni ýitirmeli däl-de, täzeçe özüni taýýarlamaly.

Diňleýjilerden çetleşmän, tersine, olaryň arasynda gelip, öň gelenleriň birnäçesi bilen gepleşmeli, olaryň işlegleri bilen tanyşmaly. Bu bolsa tolgunmany bellibir derejede gowşadýar.

Eger-de çykyşdan soň diňleýjiler dilewaryň daşyna üýşüp sorag berip başlasa, diýmek, çykyş üstünlikli geçdi diýip hasap etmek bolýar. Şonuň üçin çykyşdan soň märeke bilen duşuşmak peýdalydyr.

Märekelede dilewar barada ol münbere çykmanka bellibir pikir döreýär. Şonuň üçin özüni örän tebigy alyp barmak gerek. Eşiğinde, oturyşynda märekeňiň göwnünden turmajak zat bolmaly däl. Özüňden öň çykyş edýänleri üns berip diňlemeli, şolara laýyklykda, çykyşyňa özgerişler girizmeli. Soňkularyň hatarynda çykyş etmeli bolsa, diňleýjileriň ýadandygyny ýatda saklap, mümkin boldugyndan gysgarak çykyş etmeli. Eger-de özüňden öň gowy dilewar çykyş edip, diňleýjilerde oňat täsir galdyran bolsa, onda öz çykyşyň täsirlişligi barada aýratyn oýlanmaly.

Dilewar münbere tarap ýönelende hemmeleriň ünsi şoňa gönügýär. Şonuň üçin ol ähli görnüşi bilen özüniň gujuryny, haýsy-da bolsa bir wajyp zady aýtmaga taýýardygyny we işleýändigini aňlatmalydyr. Eger-de dilewar öz ýöreýşi bilen çekinjeňdigi, ýaýdanjaňdygyny ýa-da biperwaýdygyny görkezse, ol diňleýjilere erbet täsir edýär.

Eger-de dilewar märekeňiň arasynda oturan bolsa, onda ol öňünden taýýarlanyp geçelgä golaýraga geçmelidir. Münbere çykanda goňşy oturanlary bimaza edip, artykmaç gopgun turuzmaly däl. Ýöräp barýarkaň ilikleriňi ildirmek, saçyňy ýa-da galstugyňy düzetmek, ýazgylaryňa seredişdirmek ýerlikli däl.

Münbere ýetmänkä howul-hara gepläp başlaýan dyzmaç dilewarlar diňleýjilerde erbet täsir galdyrýarlar. Iň erbedi hem onuň ilkinji sözlerini diňleýjileriň köpüsi eşitmän galýar.

Münber ýa-da stol çykyş etmek üçin iň amatly ýerdir. Eger-de olar ýok bolsa, onda märekelede 2-3 metr öňde, zalyň ortasynda durup sözlemelidir.

Münber hereketlere päsgel berýär. Şonuň üçin eger-de dilewar diňleýjilere has güýçli täsir etjek bolsa, ol ýagdaýa görä märekeňiň öňünde ýa-da gapdalynda durup geplemelidir.

Käbir dilewarlar diňleýjileriň sany 50-den köp bolmasa, sahna ýa-da başga bir beýiklige çykman, diňleýjileriň oturan derejesinde durup geplemegi halaýar. Sebäbi dilewar diňe dili bilen däl, eýsem ähli görnüşi bilen diňleýjilere täsir edýär.

Dilewaryň münbere çykmagy iň jogapkärli pursatdyr. Ýaňyja ol märekedäki bir adamdy. Indi bolsa ol «baştutan» wezipesini ýerine ýetirýär. Märeke ony diňlemäge taýýar. Emma birnäçe alymlaryň aýtmagyna görä, dilewaryň çykyşy diňleýjileriň üstünden bellibir derejede «zorlukdyr». Sebäbi adamlar adaty durmuşdaky gatnaşyklarda dialog görnüşe öwrenişendir. Bu ýerde bolsa monolog diňlemäge mejbur bolýarlar.

Münbere çykan pursadynda dilewar ilki bilen öz tolgunmasyny basyp ýatyrmarydyr. Soňra diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak we olary öz erkiňe boýun etmek gerekdir. Münbere çykyp-çyk-mazdan gepläp başlamaly däl-de, 10-15 sekunt säginmeli. Şol wagt münberde sagadyňy, ýazgylaryňy arkaýynlykda ýerleşdirmeli, zala howlukman göz aýlamaly.

Şeýle dyngynyň ullakan ähmiýeti bardyr. Diňleýjiler şol wagt dilewar bilen tanyşýar, onuň münberde görünmegi bilen öwrenişýär. Dilewar barada ilkinji duýgulary diňleýjide onuň daş keşbi: ýüzi, syraty, geýimi döredýär. Adamlara baha bermekde onuň daş keşbi däl-de, ruhy dünýäsi esasy bolmaly diýen düşünje bar bolsa-da, diňleýjiler üçin dilewaryň daş keşbiniň ähmiýeti uludyr.

Psihologlaryň derňewleriniň görkezmeğine görä, köp adamlar adamyň daşky keşbi esasynda onuň psihik aýratynlyklaryna baha berýärler. Mysal üçin, adamlaryň bir topary äynekli we maňlaýynda saçy ýok adamlary akylyly, ynamdar adam hasaplaýarlar. Gartaşan we dolmuş erkek kişileri ähtibar we özüne ynamly adamlar hökmünde kabul edýärler. Ýylgyryan adamlar akylyly we mähirli adam hökmünde kabul edilýär. Köplenç halatlarda bu düşüňjeler hakykata dogry gelmeýär we diňe adamlaryň psihologik sowatsyzlygyny aňladýar. Emma şeýle garaýyşlaryň bardygyny ýatdan çykarmaly däldir.

Özara aragatnaşykda adamlar öz ünsüni gürründeşiniň ýüzünde, aýratyn-da, gözünde jemleýärler. Bu endik çagalykda döreýär. Sebäbi ýüzden ses eşidilýär, ýüz keşbiňdäki üýtgeşmeler dürli duýgy täsirini ýetirýärler.

Ýaşlar dilewaryň boýuna, beden gurluşyna, syratyna has uly üns berýärler. Dilewaryň geýimi hem uly ähmiýete eýedir. Onuň saçy daralgy, geýimi ütükli, aýakgaby arassa bolmalydyr. Eşikde geleňsizlik, harsallyk, geň eşik geýmeklik, märekede dilewar köpçüligi sylanok diýen düşünje döredýär.

Başlangyç säginme mahalynda märekede oturanlara göz aýlap, olar bilen sessiz salamlaşýan ýaly gözlerine seretmeli, şeýlelikde, kem-kemden olaryň ünsüni özüňe çekmeli, çykyşy diňlemäge meýil döretmeli.

Kähalatda başlangyç säginmä seretmezden märeke köşeşmeýär. Şeýle ýagdaýda çykyşy gatyрак sesli başlamaly. Emma gykylyga geçmeli däl. Bu ýerde dilewara fizikanyň kanuny kömege gelýär. Sebäbi köpçüligiň gowrunyň äheňi pes hörpde bolýar. Dilewar ondan başga, ýagny ýokary hörpde sözläp başlasa, onuň sesi märekäniňkiden tapawutlanyp eşidilip başlaýar. Adam öz fiziologik aýratynlygy boýunça umumy seslerden tapawutlanýan sesi kabul edýär.

Ýöne märeke köşeşdigiche, adaty hörpe geçmek gerek. Sebäbi ýokary hörpdäki ses edil gykylyk ýaly diňleýjilere ýakymсыз täsir edýär.

Okuw otagynda ýuwaş, adaty ýagdaý bolan mahaly ilki parahaat, ýuwaşrak ses bilen haýalrak başlamaly. Şeýle başlangyç märekäniň has-da köşeşmegine kömek edýär.

Biraz säginip çykyşa başlamaklyk dilewara «dilewaryň ysytmasyny» ýeňmäge-de kömek edýär. «Dilewaryň ysytması» öwrenje dilewarlaryň ählisine mahsus zatdyr. «Dilewaryň ysytmasynyň» alamatlary şulardan durýar: gowuşgynсыз hereketler, dyzyň, eliň sandyramagy, dodaklaryň kepemegi, ýüzüň reňkiniň agarmagy ýa-da gyzarmagy, gulagyň «ýanyp» başlamagy, burnuň üstüne der çykmagy, dem alşyň çaltlaşmagy, aýtjak zadyňy ýatdan çykarmak we ş.m.

Bu alamatlar gorkmak alamatlaryna örän meňzeşdir. Psihofiziologlaryň aýtmagyna görä, bu öňde duran işiň göwrümi we häsiýeti anyk bolmanka bedeniň ähli mümkinçilikleriniň toplanmagyna beýniniň, psihikanyň garşylyk görkezmeginiň alamatydyr. Şeýle ýagdaý diňe bedeniň däl, eýsem psihikanyň hem «bogulmagyna» getirýär. Netijede, örän oňat taýýarlanan çykyş hem netijesiz tamamlanyp bilýär.

«Dilewaryň ysytmasyny», ýagny dilden galmak, sussupeslik, perişanlyk, huşuň galmazlyk ýaly zatlary dilewarlyga başlan wagtlarynda ähli beýik dilewarlar – Demosfen, Siseron, Mark Twen, Deýl Karnegi we başgalar öz başyndan geçiripdirler. Köplenç halatda şeýle ýagdaý adamlaryň önlerinde örän uly talaplary goýup, şoňa bäs gelip bilmän «ýanmaklary» netijesinde bolýar. Emma her bir dilewar şeýle ýagdaýy ýeňip geçip biler. Onuň üçin «dilewaryň ysytmasynyň» alamatlaryny duýup başlan badyna, dilewar ähli erkini bir ýere toplap, birnäçe gezek uludan dem almalydyr. Bu bolsa gana, beýnä kislorodyň gelşini güýçlendirýär, özüni duýuşy gowulandyryr.

«Ysytmany» ýeňip geçmekde «fiziki kiharlaşma» (gowşaşma) hem kömek edýär. Onuň üçin oturgyjyň bir ýerden başga ýere süýşürilmegi, äpişgäniň açylmagy we ş.m. peýda edýär. Şol bir wagtda-da şeýle hereketleriň märekä dilewaryň tolgunýandygyny görkezýändigini unutmaly däl.

«Dilewaryň ysytmasynyň» bolmazlygynyň esasy şerti – bu özüniň aýtjak zatlarynyň dogrudygyny barada dilewaryň berk ynamynyň bolmagydyr. Çykyşa gowy taýýarlanmak, batyrçaýlyk, işjeňlik hem «ysytmanyň» melhemidir. Bu bolsa üstünde hötjetlik bilen işlemegiň, märekäniň önünde zýygiderli çykyş edip durmagyň netijesinde gazanylýar. Taryhy tejribäniň görkezisine görä, özüne ynamy güýçli, janypkeş, takwa adamlar hemişe güýçli dilewar bolýarlar.

Dilewaryň «ysytmasyndan» başga çykyşyň öň ýanynda dilewaryň tolgunmasy hem bolýar. «Ysytmadan» tapawutlylykda, tolgunma peýdaly zat we çykyş başlanandan soň ol ylham, joşguna ösüp geçýär. Parhsyz, biperwaý adam hiç wagt gowy dilewar bolup bilmeýär. Şonuň üçin tolgunma gowy alamat hasap edilýär.

Çykyşyň ilkinji pursadyndan dilewar diňleýjileriň özüne, çykyşda berilýän maglumatlara bolan garaýyşlaryny aňmaga, şoňa görä-de gerekli ugur almaga, olar bilen işjeň gatnaşygy ýola goýmaga çalyşmalydyr.

Çykyş döwründe dilewaryň mertebesini saklamakda onuň öz bedenini tutuşy (poza) uly orun eýeleýär. Kābir dilewarlar çykyş mahalynda gazyk ýuwdan ýaly dim-dik we gymyldaman durýarlar. Beýlekileri iki tarapa çäýkanýarlar ýa-da duran ýerinde deprenýär-

ler. Birnäçe öwrenje dilewarlar bolsa elleri birden uzalyp giden ýaly bolup, olary goýara ýer tapanoklar. Bu zatlaryň hiç biri diňleýjileriň gözünden sypmaýar.

Dilewar «goranyş duýgusyna» eýerip, münberini ýa-da stoluň arkasyna bukulmaga çalyşmaly däldir. Münberini üstüne abanyp, oňa «ýaplanmaly» hem däl. Şeýle-de diňleýjilere gapdallaýyn durmak, owurdyňy çişirmek, gaşlaryňy çytmak hem bolmaýar. Şeýle hereketleri diňleýjiler gopbamlyk, gedemlik hökmünde kabul edýärler.

Gözi gowşak görýän dilewar stoluň üstüne eglip, ýazgylaryny seljerjek bolup synanyşsa, ol diňleýjileriň gülküsini tutdurar. Iň gowusy, ýazgylary eliňde tutmak ýa-da stola kiçijik münberjik goýmak gerek.

Öz şahsy aýratynlyklaryna görä her dilewar münberde özüçe durýar. Ýöne hemmeler üçin peýdaly bolan birnäçe maslahatlar bermek bolýar. Her bir dilewar özüni münberde durnukly deňagramlylyk, ýeňillik, dogumlylyk, tebigylyk ýagdaýynda duýmalydyr.

Boýunyň uzynlygyna görä dilewar aýaklaryny 10-15 *sm* giňlikde saklamaly. Dabanyň uçlary birazrak gapdala öwrülmeli. Bir aýak azajyk öňe goýulmaly. Şeýle ýagdaýda çykyşyň gerekli ýerlerinde täsirli beden hereketlerini etmek amatly bolýar. Eginlere zor salmaly däldir. Boýun biraz öňe berilmeli, garyn çekilmeli, eller göwrede erkin salanmaly, dyzlara bolsa zor salmaly däldir.

Bedeniň we ýüz-gözüň hereketleri. Beden we el hereketi münberde duran dilewar üçin tebigy zat bolup, ol goşmaça täsir ediji serişdä öwrülýär. Münberde doňňara daş bolup gymyldaman duran dilewar diňleýjileri çalt ýadadýar. Olar oturan ýerlerinde ynjalysyzlanyp, «oýkanyp» başlaýarlar. Üns peselýär. Şonuň üçin tejribeli dilewar çykyş döwründe birnäçe gezek durşuny üýtgedýär. Ýöne bu ýerde-de çakyňy bilmek gerek. Çalt-çaltdan durkuny üýtgetse, diňleýjiler dilewar tolgunýar diýip düşünýärler.

Münberde durup gepleýän dilewaryň hereket etmek mümkinçilikleri çakli bolýar. Diňleýjileriň önünde açyk, boýdan-başa görünüp çykyş edilende hereketler bilen täsir etmek mümkinçiligi artýar. Emma ony diňe öz hereketlerine doly amal edýän tejribeli dilewar başarýar. Öwrenje dilewarlara, iň gowusy, münberden çykyş etmek gerek.

El we ýüz-gözüň (mimika) hereketleri tebigy we çykyşyň mazmunyna laýyklykda ulanylmaladyr. Olar dilewaryň pikirleri we duýgulary bilen berk bagly bolup, olara goşmaça täsirlilik bermelidir. Şeýle maksatlar üçin görkeziji, suratlandyryjy we joşgunlylyk hereketleri ulanylýar. Bulara uzadylýan el, ýumruk, eliň, kelläniň hereketleri girýär. Olaryň kömegi bilen dilewar diňleýjileriň ünsüni çykyşyň gerekli ýerine çekýär, aýdýan pikirlerine öz joşgunly garaýşyny bildirýär. Bu bolsa diňleýjilerde-de şeýle duýgulary döredýär.

Hereketler bilen aýdylýan zadyň görnüşini, ululygyny görkezip bolýar. Olar adamyň haýran galmasyny, gussasyny, lapykeçligini, lezzet alşyny görkezýär. Hereketleriň dürli toparlary bardyr. Onuň salamlaşmak, gutlamak (el gysmak, harby gutlag, baş egme, tagzym etme we ş.m.), şeýle hem dini, simwoliki (alamatlandyryş) we ş. m. görnüşleri bolýar.

Hereketleriň görnüşleri:

- öňe uzadylan eliň aýasy – parahatlyk, asudalyk, abadançylyk;
- eliň ýürege gysylmagy – söýgi, ynam, dostluk;
- ýumrugyň düwülmegi – göreş, gahar-gazap;
- eliň gapdala hereketi – ýok, gadagan, bolmaz;
- eliň dikligine ýokardan aşak hereketi – hawa, mümkin;
- eliň barmaklarynyň birleşdirilip öňe uzadylmagy - bileleşik, birlik, agzybirlik;
- kelläniň öňe-yza çäýkalmagy – hawa, razy, dogry;
- kelläniň gapdala çäýkalmagy – ýok, razy däl, nädogry;
- göwräniň hereketi – herekete, işe çagyrmak ýa-da olary togtatmaga çagyryş, gorky;
- eginleriň hereketi – geňirgenmek, düşüňmezlik;
- aýagyň yzdan öňe batly uzadylmagy – ýok bolsun, zyňmak, depmek.

Dürli halklaryň hereketlerinde we olaryň ýyglygynda aýratynlyklar bolýar. Mysal üçin, bolgarlar «ýok» diýmegi kelläniň ýokaryk-aşak hereketi bilen duýdurýarlar. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, bir sagatlyk erkin gürrüň mahalynda meksikalylar 180 hereket edýär, fransuzlar –120, italiýalylar – 80, finler – 1, iňlis ýekeje-de hereket etmeýär. Kawkaz halklary, ruslar hem köp hereket edýärler.

Şol bir wagtda hereket her bir adamyň öz joşgunlylygyna hem bagly bolýar.

Umuman alnanda, käbir alymlaryň pikirine görä, adamlar daşdan gelyän habaryň 40 % - ni hereket we ýüz-gözüň üsti bilen alýarlar.

Dilewar eliň we ýüz-gözüň hereketlerini tebigy we örän ölçegli, diňe şonsuz oňup bolmaýan wagtynda ulanmalydyr. Ýogsam ony masgarabaz hökmünde kabul ederler.

Eliň we ýüz-gözüň hereketleri çykyşyň sazlaşygyna, märekäniň özüni alyp barşyna, dilewaryň özüni duýşuna bagly bolmalydyr. Kähalatda dilewaryň öz duýgularyny basmarlaýandygy görünse, ol diňleýjileri has-da tolgundyryp biler.

Käbir dilewarlar manysyz, boş hereketlere (kellesini silmek, saçyny sypalamak, yeňsesini gaşamak, iligini oýnamak, äýnegini düzetmek we ş.m.) ýol berýärler. Beýle hereketler diňleýjiniň ünsüni sowýar. Bu köp gaýtalansa, zalda gülki döretmegi mümkindir. Elbetde, endiklerden dynmak aňsat zat däldir, ýöne olardan dynmak hökmandyr.

Ýüz-gözüň hereketiniň örän güýçli tolgundyryjy güýji bardyr. Ol şatlygy, gamgynlygy, şübhelenmegi, kinaýany, gaýduwsyzlygy, ýigrenji aňladyp bilýär. Dilewaryň ýüz sypaty aýdylýan zatlara gabat gelmelidir.

Gussaly zatlar barada ýylgyryp gürlemek düýbünden ýerliksizdir. Şatlykly, dabaraly zatlar barada ýüzüňi turşadyp, parhsyz, bi-perwaý geplemek hem diňleýjilere ýaramaz täsir edýär. Diňleýjiler hysyz, «gaharjaň» ýüz bilen gepleýän dilewary hem halamaýarlar. Gepleýäniň ýüzi nurana bolmalydyr, diňleýjilere dostluk duýgularyny aňlatmalydyr. Öwrenje dilewar aýnanyň önünde öz ýüz-gözünüň hereketlerini öwrenip türgenleşse gowy bolar.

Sözleýiş usuly. Biz şu wagta çenli kömekçi serişdeler barada gürrüň etdik. Märekä maglumaty ýetirmekde we oňa täsir etmekde esasy orun sese degişlidir. Gowy dilewar öz sesiniň ähli mümkinçiliklerinden doly peýdalanyp bilýär. Sesiň mümkinçilikleri, esasan, dem alyş bilen baglydyr. Sesiň nädogry aňlanmagy ýalňyş dem almak netijesinde ses agzalaryna çendenaşa agram düşmegi bilen düşündirilýär. Bu bolsa dilewary çalt ýadadýar.

Ses öykenden gysylyp çykarylýan howanyň bokurdakda ýerleşen ses perdelerinden geçmegi netijesinde döreyär. Adatça, bokurdakda dörän ses energiýasynyň diňe 2-10 %-i agyzdan çykýar. Onuň esasy bölegi bedeniň içine siňip galýar, kelläniň, boýnuň, kükregiň gymyldysyna gidýär. Şonuň üçin ses energiýasynyň ulanylyş derejesini ýokarlandyrmak uly ähmiýete eýedir. Oňa «sesi toplamak» diýilýär. Esasy maksat – et dokumalaryna mümkin boldugyndan az agram salyp, has güýçli ses ýaňlanmasyny gazanmakdyr.

Öýkeniň howa bilen doldurylmagy et dokumalarynyň 3 toparynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Olardan **ýaýjyk** topary öýkeniň ýokary tarap giňemegini amala aşyrýar. **Gapyrga** (kükrek) topary öýkeni gapdallara giňeldýär. **Diafragma** (ýürek-öýken we garyn boşlugyny ikä bölýän ýorka) bölegi öýkeni aşak çekip giňeldýär. Agzalan toparlaryň haýsysynyň esasy işi ýerine ýetirýändigine baglylykda, dem alşyň üç görnüşini tapawutlandyryrlar.

Ýaýjyk dem alşy iň ýüzleý dem alyşdyr. Sebäbi ol öýkeniň diňe iň ýokarky bölegini giňeldýär.

Kükrek dem almasy oňa seredende netijeliräk bolýar.

Emma has doly we çuň, şonuň üçinem iň netijelisi – bu bedeniň kükrek we garyn (**diafragma**) ýaly agzalarynyň bilelikde herekete giren wagtynda gazanylýar. Şonda diafragmanyň ähmiýeti has ýokarydyr. Sebäbi şol iki beden agzasy has güýçli bolup, öykenden howany batly gysyp çykaryp, ony ses dokumalaryndan geçirip bilýärler. Agzalan beden agzalarynyň kömegi bilen dem almagy ýeterlik derejede takyk sazlap bolýar. Şonuň netijesinde sözleýşi logiki we joşgunlylyk taýdan giň derejede üýtgedip bolýar. Diafragma, ýagny kükrek dem alşy az energiýa sarp edýär. Netijede, dilewaryň sesiniň ýaňlanmasyna onuň sarp edýän güýji tygşytlanýar we ol uzak wagtlap ýadaman gepläp bilýär.

Bokurdakda dörän başlangyç ses ýaňlandyryjy agzalaryň kömegi bilen özgerdilýär. Ses ýaňlandyryjy agzalar sesi güýçlendirýärler we baýlaşdyryrlar.

Sesi «terbiýelemek», toplamak üçin ses ýaňlandyryjy agzalary türgenleşdirýärler, onuň üstünde işleýärler.

Biz dilewaryň çykyşynda äheňiň ägirt uly ähmiýetiniň bardygyny belläp geçipdik. Häzirki zaman dilewrlary ýasama äheň bilen däl-de,

adaty sözleşyş äheňinde gürläýärler. Emma adaty gürründen tapawutlylykda, dilewaryň çykyşynda äheň has ýiti öwüşginli, hoş owazly, açyk, täsirli bolmalydyr. Şonuň üçin dilewar öz sesiniň hörpüniň (diapozonynyň), ýagny belentliginiň, pesliginiň üstünde üznüksiz işlemelidir.

Sesiň hörpi (diapozony) – bu adamyň gulagyna düşnükli dürli belentlikdäki sesleriň jemidir. Esasan, orta, kükrek we kelle ses perdeleri tapawutlandyrylýar. Dürli perdelerde ýa-da hörpde sesiň duruklylygyny saklap bilýän dilewar çykyşyň goşmaça täsirliligini gazanyp bilýär. Ol ses bilen wakalary «suratlandyryp» bilýär.

Dilewaryň sözleşyş tehnikasynda **sesiň güýji** uly orun tutýar. Meşhur aýdymçylaryň birnäçesi (Şalýapin, Karuzo) sesi bilen bulgury döwüp bilipdirler. Häzirki zamanda dilewarlar ses güýçlendiriji ulanýarlar. Şonuň üçin olara ortaça güýçli ses ýeterlidir. Öwrenje dilewarlar gaty ýuwaş gepleýärler. Netijede, çykyş edilýän otagdan «gatytrak!» diýen sesler eşidilýär. Käbir dilewarlar bolsa, öz sesiniň güýjüni çykyş edilýän otagyň ululygyna gabat getirip bilmän gaty gygyrýarlar.

Dilewaryň çykyşy adaty gürrüňçilikden ýuwaşrak depginde bolmalydyr. Eger-de diňleýjiler ýazgy edýän bolsalar, depgin has haýal alnyp barylýar. Çykyş edilýän otag uly bolsa, ses ýaňlanýar. Şonuň üçin bu ýerde haýalrak sözlemek maslahat berilýär. Ortaça her minutda 120 söz aýtmak depgininde sözlenilýär.

Az-kem çaltlandyrylan depginde geplenende diňleýjileriň kabul edişi gowulaşýar. Emma has çalt depginde geplenende adamlaryň psihikasynyň kabul edişi peselýär. Çendenaşa haýal gelemek bolsa adamlaryň ukusyny tutdurýar. Olar aýdylýan pikiriň manysyny aňlap bilmeýärler.

Köplenç, öwrenje dilewarlar münberde uzak saklanmakdan gorkup çalt gepleýärler. Aýdylýan zatlara biparh bolup, münberden çalt düşmäge ymtylýanlar-da bolýar. Äwmezek we ýalta adamlar gowuşgynsyz gürläýärler. Çykyşyň temasynda, mazmunyna doly akyl ýetirip bilmedik adamlar ýaňrama ýüz urýarlar ýa-da aýtjak sözlerini tapman, haýal-ýagal gepleýärler.

Çykyşda dürli sözler dürli depginde aýdylmalydyr. Iň möhüm sözler haýal, bogunlara bölünip aýdylsa gowy bolýar. Öwrenje dilewarlar sözleýşiň uzaklygyna däl-de, sesini gatalmaga üns berýärler. Bu bolsa diňleýjileriň gulagyna ýakymyz eşidilýär.

Säginme (pauza) dilewaryň çykyşynda dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Ol çykyş mahalynda demiňi dürsemäge, indiki aýdyljak zatlary hakydaňa getirmäge mümkinçilik berýär. Esasan hem, ol diňleýjileriň ünsüni jemlemäge, olary aýdylýan pikirini aýgtyly pursadyna taýýarlamaga ýardam edýär. Säginme – bu sözleýişde dyngy belgileridir. Ol öz çykyşyňyň depginini duýmaga we ony tertipleşdirmäge mümkinçilik döredýär. Bu bolsa aýdyň sözlemäge, oňa diňleýjileriň düşünmegini gazanmaga getirýär. Säginme uzak dowam etmeli däl. Säginme wagty beden we ýüz-gözüň hereketi bilen doldurylmalydyr. Säginme uzaga çekse, çykyşyň arasy üzülýär.

Çykyşda sözleriň dury hem-de aýdyň aýdylmagy (diksiýa) uly ähmiýete eýedir. Çykyşda adaty gürründe bolýan çalt geplemä, sesleri «ýuwutmaklyga» ýol berilmeli däl. Ol diňleýjileriň ünsüni çykyşyň mazmunyndan sowýar. Sözleriň dury hem-de aýdyň aýdylmagynyň gowy bolmagy üçin dil, dodaklar, aşaky aň sazlaşykly işlemelidir. Sesleri dogry aýtmak üçin şol agzalary türgenleşdirmeli. Onuň üçin bolsa ýörite maşklary ýerine ýetirmeli, öz sözleýşiňe gözegçilik etmeli.

Märekäni dolandyrmak. Dilewaryň çykyşynda märekäni dolandyrmak jogapkärli işiň biridir. Münbere çykan adam çykyşy diňleýän adamlaryň ählisiniň ünsüni özüne çekip, bütewi bir köpçüligi döretmeli bolýar. Mälim bolşy ýaly, märekäniň bolsa örän köp häsiýet, joşgunlylyk, psihologik aýratynlyklary bolýar. Olaryň gyzyklanmasyny, ünsüni oýarmak we saklamak üçin birnäçe şertlere üns bermek zerurdyr:

– çykyş pikir ýöretmäniň logiki kanunlaryna laýyklykda guralmalydyr;

– täze, gyzykly mesele gozgaýan çykyş ünsi özüne çekýär, ýöne tanyş zatdan täze zada geçmek şerti bolmalydyr;

– faktlary, ideýalary gapma-garşylykda goýmak netijesinde gapma-garşylykly ýagdaýy döretmek ünsi özüne gowy çekýär;

– takyk we howaýy maglumatlary aralaşdyryp getirmeli, sebäbi takyk zatlar ünsi özüne çekýär;

– çykyşda agzalan has wajyp meseleleri wagtal-wagtal gaýtalamaly, ýöne olar her gezek täzeçe berilmelidir;

– beden hereketleri, ýüz-göz hereketleri giňden ulanylmaly: olar janly, joşgunly bolmalydyr;

– çykyş mümkin boldugyndan gysga, derwaýys, mazmunly, pikire baý bolmaly, ýöne 30-40 minutlyk çykyş has degerli, täsirli bolýar;

– çykyş başlananda ýola goýlan aragatnaşyk bozulmaly däldir. Şonuň üçin hemişe diňleýjilere gözegçilik etmek gerek. Kagyzdan aýrylman okaýan dilewar gözegçiligi ýitirýär. Onuň hereketleri, ýüz-göz hereketleri mimikasy garyp bolýar. Kagyzdan okalýan maglumatyň diňe belli bölegini (17%-i) diňleýjiler kabul edip bilýär;

– çykyşy ýat tutmaly däldir. Bu dilewaryň gowuşgynsyzlygyna getirer, diňleýjileriň özlerini alyp barşyna laýyklykda çykyşy üýtgedip bilmez;

– dilewar konspekti, tezisi, meýilnamany peýdalanyp, erkin çykyş etmegi öwrenmelidir. Diňe syýasy hem-de hasabat nutuklary oň taýýarlanan tekstden okalýar;

– öwrenje dilewarlar çykyşyň başlangyç böleginiň doly tekstini taýýarlap, ony diňleýjilere bildirmän peýdalanyp bilerler;

– dilewar çykyş wagtynda potologa, äpişgä ýa-da diňleýjileriň diňe birine seredip geplemeli däldir. Ol haýaljakdan gözünü çykyş edilýän otaga aýlap durmalydyr;

– ortaky hatarlarda oturanlar çykyşy gowy diňleýärler. Şolaryň içinden özüni asuda alyp barýanlaryň birnäçesine gözegçilik etmeklik, çykyşyň diňleýjilere täsiriniň görkezijisi bolup hyzmat edip biler;

– tejribeli dilewar adamlaryň sähelçe gozganyşyndan çykyşyň olara täsirini aňýar we şoňa görä-de çykyşa özgeriş girizýär;

– çykyş wagtynda tejribeli dilewar hemişe öz ýanyndan özüni alyp barşyna, çykyşyň mazmunyna, hiline gözegçilik edýär.

Çykyş wagtynda dilewar özüni diňleýjiler bilen bir jan, bir ten hökmünde duýmaga çalyşmalydyr. Şonda çykyş öz-özünden şowlulyga uçraýar.

Diňleýjiler sessiz otursalar, olaryň gözi dilewara gönükdirilen

bolsa, ol ünsli diñlenilýändiginiň alamatydyr. 2-3 adamyň pyşyrdaşyp başlamagy dilewar bilen diñleýjileriň arasynda aragatnaşygyň bozulyp başlamagynyň alamatydyr. Olara ünsüni güýçlendirmeklik ýagdaýy gowulaşdyrmaga mümkinçilik berýändir. Eger çykyş edilýän otagda ýuwaşja gowur dörese, bu ünsüň has güýçli bozulandygynyň alamatydyr.

Ünsi özünde saklamak üçin dilewarlar birnäçe usullary ulanýarlar.

Ses usuly. Märekäniň ünsüni güýçlendirmek üçin çykyşyň ol ýada beýleki ýerinde sesiň güýjüni gataltmak ýa-da onuň hörpüni ýokarlandyrmak bolar. Ýöne ony gykylyga ýetirmän, çeni bilen gataltmaly. Kähalatda sesi pyşyrda çenli peseltmek ýa-da haýallatmak ýeterlik bolýar.

Säginmek, sese dyngy bermek (pauza). Çykyşyň bellibir ýerinde ölçeglije säginme hem ünsi özüne çekýär. Sebäbi diñleýjileriň öwrenişen gyjyndyryjysy togtaýar.

Hereket. Beýleki usullar bilen bilelikde gujurly hereket uly täsir edýär. Wagtynda galdyrylan el, düwlen ýumruk we ş.m. diñleýjileriň nazaryny özüne çekýär we ünsi güýçlendirýär. Diñleýjilere tarap ädilen ädim hem şeýle täsir galdyrýar.

Çykyşyň görnüşine baglylykda wagtal-wagtal **ýüzlenmek** (dostlar, kärdeşler) ünsi saklamaga mümkinçilik döredýär.

Diñleýjilere berlen **sorag** olary pikirlenmäge itekleýär.

Dilewaryň duýdansyz pikirini üzüp, «hawa, tas ýadymdan çykarypdym...» we ş.m. sözleri ünsi ýitileşdirýär.

Görkezme esbaplar ünsi diñlemekden görmeklige geçirip, ünsi baglaýar.

Değişme, ýomak, şorta söz ýadawlygy aýryp, täze güýç bilen ünsi ýiteldýär. Soňra çykyşy başlap bolar. Şu agzalan usullar diñleýjiler bilen gatnaşygy ýola goýmaklyga gönükdirilendir. Soňra çykyşyň täsirli bolmagyna hökman üns bermek gerek.

Ses güýçlendirijini (mikrofon) ulanmak. Dogry ulanylanda ses güýçlendiriji dilewara agram salmazdan sesi zalyň ähli künjegine eltýär, sesiň ähli äheñlerini, öwüşginlerini äşgär edýär. Şol bir wagtda ýalňyşy ýa-da ýasama sesi hem ses güýçlendiriji gowy seljerýär. Ses güýçlendirijä gaty gürlemeli däl, pyşyrda geçmelem däl, birsydyrgyn we gowuşgynsyz geplemek hem bolmaýar.

Ses güýçlendirijiniň kemçilikleri-de bar. Ol sesiň durulygyny, badyny üýtgedýär, käbir çekimsizler (t, p, s, ş, ç) ýoýulýar. Olary ýeňmek üçin has açyk, haýalrak geplemeli, ses güýçlendirijä howa akymyny deňlemeli, sesiň öwüşginini üýtgetmeli.

Eger dilewar üsgürse, aýaklaryny tyrpyldatsa, münbere kaksas, suw içse, kagyž şakyrdatasa, ses güýçlendiriji ýakymсыз ses edýär. Ses güýçlendiriji dilewary münbere «daňýar». Onuň hereketleri, ýüz-gözünüň hereketleri çäklendirilýär.

Ses güýçlendirijiden ara 50 *sm* çemesi bolmalydyr. Dilewaryň her gymyldysy sesi üýtgedýär. Dilewar ses güýçlendirijä däl-de, märekä seretmelidir.

Kähalatda, aýratyn-da, mitinglerde ses güýçlendirijileriň başga bir görnüşi bolan megafon ulanylýar. Ol ulurak çykyşda ulanmaga ýaramaýar. Megafon çagyryşlar, bildirişler üçin gowudyr.

Şeýlelikde, dilewar diňleýjileriň ünsüni saklamak üçin örän köp serişdelerden, usullardan peýdalanmalydyr. Çykyşa diňe döredijilikli çemeleşilende täsirli bolup biler.

§4. Soraglara jogaplar. Jedelleşmek sungaty

Soraglara jogaplar. Soraglara jogap bermek, jedelleşmegi başarmak, dilewaryň bahasyna ýetip bolmajak hereketleriniň biridir. Sebäbi dilewaryň işiniň bu tarapy, onuň ýokary derejede sowatly, özüne ynamly, umumy medeniýetiniň ýokary, joşgunly we ugur tapýjy bolmagyny talap edýär.

Soraga jogap berlende we jedelleşilende psihologik ýagdaý ýönekeý çykyş edilenden has çylşyrymly bolýar. Eger-de çykyş mahalynda dilewar özüni baştutan hökmünde alyp barýan bolsa, soraga jogap berýän mahalynda inisiatiwa mähelläniň tarapynda bolup, dilewar bellibir derejede tabyn tarapa öwrülýär. Ol berlen soraglara çalt we taýýarlyksyz jogap bermäge taýýar bolmalydyr. Adaty gürrüňçilikde adamlar ikiçäk sözleşýärler we gepiň aýdylyş görnüşine az üns berýärler. Dilewar bolsa köp sanly şaýatlaryň içinde gep atyşýar. Şonuň üçin jedelleşýänler hakykat ýüzünde bir-birine däl-de, märekä ýüzlenýärler. Olaryň maksady mümkin boldugyndan köpräk diňleýjini öz tarapyna çekmekdir. Şonuň üçin olar sözleri gaty oýlanyşykly seçip

alýarlar. Aýdylanlara diňleýjileriň nähili seslenişine eserdeňlik bilen diňşirgenýärler.

Şeýle ýagdaýda dilewar ýyldyrym çaltlygynda we örän ýerlikli jogap bermeli bolýar. Dilewaryň her bir şowsuz jogaby, jogapdan gaçmagy onuň abraýyny gaçyryp, gowy çykyşynyň netijesini ýoga çykaryp biler. Tersine, dilewaryň ugurtapyjylygyny, köp maglumatlary bilýändigini görkezýän başarnykly jogaplary welin, onuň abraýyny has ýokary göterer, oňa diňleýjileriň ynamy berkär.

Diňleýjileriň dilewara çykyşda we ondan soň beren soraglary hakykat ýüzünde çykyşyň dowamydyr, dilewaryň diňleýjiler bilen özara gatnaşygydyr. Berlen soraglaryň toplумы diňleýjileriň häsiýetnamasydyr, olaryň aň derejesiniň görkezijisidir. Diňleýjileriň dilewara berýän soraglaryny mazmuny boýunça ikä, ýagny düşündiriji we goşmaça soraglara bölüp bolar.

Düşündiriji soraglar dilewara çykyşyň ol ýa-da beýleki düşnüksiz ýerini düşündürmekligi üçin berilýär. Goşmaça soraglar tema degişli, emma dilewar tarapyndan gozgalmadyk meseleler barada berilýär. Çykyş näçe üýtgeşik we diňleýjilere gyzykly bolsa, şonça-da goşmaça sorag köp berilýär.

Berilýän soraglaryň sany hökman çykyşyň gyzyklylygy bilen bagly bolýan däldir. Diňleýjileriň sany näçe köp bolsa, şonça-da sorag az bolýar. Ýadaw diňleýjiler hem soragy az berýärler.

Häsiýeti boýunça soraglaryň hoşniýetli, bitarap, matlaply we duşmançylykly bolmagy mümkindir. Duşmançylykly soraglar dilewary we onuň garaýyşlaryny diňleýjileriň önünde abraýdan düşürmek, onuň mertebesini peseltmek we şahsyýetini kemsitmek maksady bilen berilýär. Şeýle soraglar, esasan, syýasy ideologik garşydaşlardan çykýar. Şonuň üçin ol soraglaryň gapma-garşylykly ugurlydygyny belläp jogap bermek gerek. Şeýdip öz tutýan ugruňy anyklamak bitarap diňleýjileri öz tarapyňa çekmäge ýardam berýär we hakykaty doly açyp görkezýär.

Käbir soraglaryň dürli mazmundaky wagyzlaryň täsirine ýa-da aldawyna düşüp, wakalara nädogry düşünyän adamlar tarapyndan berilmegi hem mümkindir. Soraglara jogabyň görnüşi ýagdaýa görä bolýar. Eger-de sorag duşmançylyk äheňde berlen bolsa, ilki bilen degerli gaýtargy bermek gerek, soňra sorag boýunça diňleýjilere jogap

bermeli. Salykatly, hoşniýetli, hatda sadaja soraga-da mümkin boldugyndan takyk jogap bermek gerek.

Jogabyň dürli görnüşleri bolup biler. Köplenç, jogapda pikir ýöretmäniň logiki usullary (induksiýa, deduksiýa, meňzetme we ş.m.) ulanylýar. Eger-de statistik maglumatlar, faktlar getirilse, bolan waka ýa-da abraýly çeşmä ýüzlenilse, onda jogap ynandyryjy bolýar. Ýogsam diňleýjilerde nägilelik we ynamsyzlyk duýgusy döremegi mümkindir.

Dilewar näçe gowy taýýarlykly bolsa-da, soraga jogap bermegiň aňsat däldigine düşünelidir. Düşündiriji soraglara jogap bermek ýeňilräk bolýar. Şol bir wagtda şeýle soraglaryň ýüze çykmagy çykyşda birnäçe säwlikleriň bolýandygyna şaýatlyk edýär. Şonuň üçin soraglara jogap bermek üçin ýazga täzeden bir gezek seretmek we pugta oýlanyp jogap bermek gerek.

Goşmaça soraglar, köplenç, çykyşyň çäginde daşynda bolýar. Şonuň üçin oňa jogap bermeklige has jogapkärli çemeleşmelidir. Ýöne şol soraglaryň hem öz aýdan ugurlaryndan daşa çykmaýandygyny jogapda görkezse, bu dilewaryň abraýyny ýokarlandyrýar. «Ýiti» meselelerden gaça durman, göni jogap bermek gerek. Ol diňleýjiler bilen aragatnaşygy jebisleşdirýär. «Kyn» soraglara jogap bermek üçin dilewaryň düşünjesi giň, ugurtapyjylygy ýokary bolmalydyr.

– Käbir bolýjak şübhelenmeleriň we närazylyklaryň önüni almak üçin çykyşyň dowamynda özüniň soraglaryny goýup («Maňa şu meselede garşy çykmagyňyz mümkin, ýöne...») olara jogap bermek gerek.

– Sözüň başynda temanyň çäklerini görkezip, meseläniň haýsy taraplarynyň çykyşda beýan edilmejekdigini aýtmaly.

– Çykyşyň esasy netijelerini dürli görnüşde birnäçe gezek gaýtalamak bilen haýsy meseleleriň şu netijä gabat gelmeýändigini bellemeli.

– Çykyş döwründe adalgalaryň manysyny düşündirip, oňa başgaça düşünilmeginiň önüni almaly.

Eger-de soraglar ýazgy görnüşinde berilse, çykyş döwründe olara seretmeli däl, sebäbi ol sözi böler. Çykyşdan soň olara çalt göz gezdirip, soňra soraglara mesele toplumlary boýunça jogap bermeli.

Dilewar üçin amatly bolan soraglara jogaby iň soňuna goýmaly. Soraglar näçe kinaýaly ýa-da sada bolsa-da, gopbam ýa-da gödek jogap bermeli däl. Eger diňleýjileriň sany az bolsa, sorag-jogaby erkin gürrüňçilige öwürmek bolar.

Jedeliň görnüşleri. Umuman alnanda, jedel – bu her tarapyň öz pikirini goraýan söz ýaryşydyr. Gadymy döwürde jedeli alyp barmagyň tärleri barada oýlanypdyrlar. Aristotel jedelleriň üç görnüşini tapawutlandyrypdyr:

1) dialektika – hakykaty bilmek üçin jedel;

2) eristika – her edip - hesip edip, öz sözüni gögertmek maksady bilen edilýän jedel;

3) sofistika – göz-görtele ýalňyş subutnamalary ulanmak bilen ýeňmegi maksat edinýän jedel.

Gadymy Gresiyada Sokratyň we Platonyň tarapdarlarynyň hem-de sofistler bilen eristikleriň arasynda barlyşyksyz jedeller bolup geçipdir. Şol bir wagtda kazyýet prosesi günäkärleýän we günäkärleýän taraplaryň arasynda ýaryş hökmünde öňe çykýar. Ondan başgada dilewarlaryň ýaryşlary guralypdyr.

Şeýle-de orta asyrlarda din adamlarynyň arasynda dini-filosofik jedeller guralypdyr. Soňky ýyllarda ylmy jedeller we dürli syýasy ugra eýerýän şahsyýetleriň arasyndaky jedeller giňden ýaýraýar. Syýasy jedeller häzir, esasan, radio we teleýaýlym üsti bilen guralýar.

«Jedelleşmek» sözi giň manyda bolup, ol haýsy-da bolsa bir garaýyşlara, düzgünlere garşy çykyp, şolar bilen razylaşmazlygy aňladýar. Jedel diskussiýa, disput, debat we polemika, dialog, ara alyp maslahatlaşmak, söhbetdeşlik görnüşinde bolup biler. Olar maksatlary, serişdeleri we taraplaryň özüni alyp barşy bilen tapawutlanýarlar.

Diskussiýa (latynça *diskussio* – seretmek, derňemek) dürli garaýyşlary deňeşdirmek esasynda hakykaty aýan etmek üçin märekäniň önünde jedelleşmektir. Ol ýoldaşlyk, sagdyn ruhy ýagdaýda jemgyýetiň önünde duran meseleleri ara alyp maslahatlaşmaktır. Diskussiýa metbugatda, ýygnakda, ylmy-amaly maslahatda wajyp syýasy resminamalary, ylmy we çylşyrymly nazary meseleleri, referatlary ara alyp maslahatlaşmak hem bolup biler. Diskussiýanyň netijesinde bilimler berkeýär, döredijilikli pikirilenmek başarnyklary

kämilleşýär, jedel etmek, garşydyşyňy ynandyrmagy başarmak öwrenilýär. Diskussiýanyň netijesinde öňe sürülen ideýa tassyklanýar ýa-da täze ideýa döreýär. Diskussiýalar, aýratyn-da, ýaş alymlar, syýasy işgärler, mugallymlar üçin peýdalydyr.

Diskussiýany başlamak üçin haýsy-da bolsa bir çözülmelik ýa-da jedelli meseläniň bolmagy gerek. Diskussiýany dogry alyp barmak üçin ilki başda onuň bagyşlanan düşüncesini ýa-da zadyny takyklamaly. Diskussiýa mahalynda bir warsakyçynyň temany başga tarapa sowmazlygyna gözegçilik etmeli. Ol, esasan, diskussiýany alyp baryjynyň üstüne düşýär. Söhbet sapaklary adaty durmuşyň haýsy-da bolsa bir tarapyny nazary taýdan düşündirmäge gönükdirilýär. Oňa nazaryýetiň tejribe bilen utgaşmagy diýilýär. Söhbet sapaklarynda gozgalýan meseleler okuw maksatnamasyndan çykýar. Şonuň üçin olar dilewara berilýän goşmaça soraglara meňzeýär.

Sapakda diskussiýa tötänlikde-de döräp biler. Onuň diňleýjileriň biriniň nädogry ýa-da gapma-garşylykly aýdan sözünden döremegi-de mümkindir. Şeýle ýagdaýda ýolbaşçy diskussiýany dogry ýola salyp goldamalydyr. Ýolbaşçy jedelleşýänleriň bir-birini soňuna çenli diňlemeklerini gazanmaly. Eger olar ýalňyşýan bolsalar, sypaýylyk bilen düzetmelidir. Diskussiýa mahalynda her kimiň öz pikirini çekinmän aýtmagyna mümkinçilik döretmek gerek. Eger-de şeýle ýagdaý döredilmese, mesele başga ýerde ara alnyp maslahatlaşylyp, ondan nädogry netije çykarylýar. Diskussiýa ýiti we joşgunly geçýär. Ýöne onuň sögüşmä, kinaýa, gödeklige öwürilmeginiň önüni almak gerek.

Disput (latynça *disputare* – oýlanmak, jedelleşmek) – muňa diskussiýanyň başgaça atlandyrylmagy diýilse-de bolar. Disputda ylmy, syýasy mesele ýa-da ylmy dereje almak üçin hödürlenen iş ara alnyp maslahatlaşylýar. Disput has asudalyk ýagdaýynda geçýär.

Polemika (grekçe *polemos* – söweşeň, duşmançylykly) – bu garşydaşyňy ýalana çykaryp, öz garaýşyňy goramakdyr. Polemika syýasy göreşde has täsirli serişde hökmünde ulanylýar. Ol nazaryýeti baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýedir. Häzirki zamanda her bir syýasatçy öz çykyşynda haýsy-da bolsa bir «gaýybana» garşydaşy bilen jedelleşýär. Şol jedeliň şowly geçmegi üçin bolsa aňyýet jedeliň kanunalaýyklyklaryny bilmek gerek. Polemika hemişe söweşeň we

aýgytly häsiýetde geçýär. Bu ýerde öz pikiriň dogrudygyny subut etmek üçin logiki usullardan başga-da psihologiki täsir etmek, garşydaşyň şahsyýetine we märekä ýüzlenmek giňden ulanylýar. Polemikada taraplar ynsapsyz usullara, hilelere-de ýüz urýarlar. Mysal üçin, garşydaş ownuk gapma-garşylyklarda, tötänleýin agyzdan sypan sözlerde, nätakyklyklarda tutmak, söz oýnatmak we ş.m. zatlar giňden ulanylýar.

Debat (fransuzça *debats* – ara alyp maslahatlaşmak) polemikanyň ýumşagrak görnüşidir. Ol, köplenç, parlamentlerde, ylmy-amaly maslahatlarda dürli deputat toparlarynyň ýa-da dürli ýurtlaryň wekilleriniň arasynda bir çylşyrymly mesele boýunça guralýar. Onuň netijesinde karar kabul edilmese-de, jedelleşýän taraplar bir-biriniň tutýan ugurlaryna gowy düşünişip, öz syýasatyna özgerişler girizip bilerler.

Polemikany dogry alyp barmakda jedeliň logikasyna düşünmek, öz pikiriňi subut edip bilmek, garşydaşyň logikasyndaky noqsanlyklary seljermek, onuň sapalaklaryny we sofizmlerini paş etmegi başarmak gerek.

Aslyna seredilende polemikanyň maksady haýsy-da bolsa bir pikiri (tezisi) subut etmekden (paş etmekden) durýar. Sadalaşdyrylan görnüşde jedeliň düzümi aşakdakylardan ybaratdyr:

- birinji garşydaş tarapyndan tezisi öňe sürmek we ony goramak;
- ikinji garşydaşyň şol tezisi hem-de ony tassyklaýan subutnamalaryny ýalana çykarmagy;
- soňra birinji garşydaş öňki öňe süren pikirini we subutnamalaryny ösdürip, garşydaşynyň aýdanlaryny ýalana çykarýar;
- soň ikinji garşydaş çykyş edýär we ş.m.

Jedeliň ilkinji iki tapgyry esasy orun tutýar. Sebäbi soňky çykyşlar öňki çykyşlaryň diňe üstüni doldurýar ýa-da gaýtalaýar. Birinji garşydaş tezisi öňe sürmek bilen subut etmek düzgünlerine esaslanýar. Ikinji garşydaş logikanyň ýalana çykarmak düzgünlerinden peýdalanýar. Bu bolsa örän çylşyrymlydyr.

Ýalana çykarmak – bu tezisiň hakykat däldigini, nädogrudygyny subut edýän logiki usuldyr. Beýleki tarapdan ýalana çykarmak – bu ters maksatly subut etmedir. Şonuň üçin ýalana çykarmak hem ähli

logiki kanunlara boýun bolmalydyr. Şolaryň haýsy-da bolsa biriniň bozulmagy ýalana çykarmagy şowsuzlyga elter.

Ýalana çykarmagyň usullary. Mälim bolşy ýaly subut etmegiň logiki usuly tezisi, delilleri we subutnamalary öz içine alýar. Ýalana çykarylýan wagtynda şolaryň her biriniň garşysyna zarba urulmagy mümkindir.

1. Ýalana çykarmagyň iň aňsat usuly – bu ýalňyş tezisi faktlaryň kömegi bilen ýalana çykarmakdyr.

2. Garşydaşyň peýdalanýan delillerini tankytlamak. Mysal üçin, eger-de garşydaşyň «hemmeler», «hemişe», «hiç haçan» diýen ýaly ulatmalardan peýdalanýan bolsa, onda düzgüne gabat gelmeýän käbir faktlary, sanlary getirmek bilen garşydaşyň getiren delilleriniň ötegeçmelere esaslanýandygyny subut edip bolar. Netijede, onuň subutnamalarynyň düýbi puç bolýar.

Garşydaşyň delilleriniň galatdygyny, boşdugyny hem subut edip bolar.

Garşydaşy «öz ýaragy» bilenem urup bolýar. Onuň üçin garşydaşyň getiren sözlerini, ýörelgelerini we subutnamalaryny ulanyp bolar. Delili paş etmek, onuň tezisini ýoga çykarmak däl. Şonuň üçin tezisi ýalana çykarmagyň ýoluny gözlemek gerek. Şunda tezisiň ýerliksizdigini, talaba laýyk däldigini subut etmäge çalyşmaly. Köplenç, ol kinaýany, gyjalaty we teýeneli sözleri ulanmak bilen amala aşyrylýar.

Polemikada dilewaryň şahsyýetine ýüzlenmek, başgaça, tezi-si çalyşmak usuly giňden ulanylýar. Ýagny onuň öňe süren pikirini degşirmegiň ýerine, dilewaryň öz şahsy ýetmezçilikleri gözlenilýär. Şeýdip garşydaşyň duýgularyny we erkini gowşatmak göz önünde tutulýar. Elbetde, bu usul garşydaşyň subutnamalaryny ýalana çykaryp bilmez. Ýöne şonuň netijesinde garşydaşyň özüni ýitirmegini, taýýarlyksyz diňleýjileriň bolsa ynanmagyny gazanyp bolar. Sebäbi bu ýerde diňleýji aňy bilen däl-de, «ýüregi» bilen uýýar.

Şeýle usuly açyk göreşden gaça durýan, dürli hilegärlikleri, mekirligi ulanýan garşydaş babatda ulanmak ýerliklidir. Emma şol usuly kimiň garşysyna ulanýan bolsaň, onuň terjimehalyny, garaýyşlaryny, kemçiliklerini gowy bilmeli. Onuň üçin bolsa öňünden degişli

çeşmeleri, resminamalary, edebiýatlary gowy öwrenip, garşydaşyň ýalňyşlarynyň düýp özenini açyp görkezmeli.

Ýalana çykarmak üçin garşydaşyň aýdan sözlerini gapyp alyp, oňa «gaýtaryp urmak» usulyny hem ulanmak bolýar. Garşydaşyň aýdan pikirini hamala öwýän ýaly bolup, osmakladyp onuň aýdanyny puja çykarmak mümkindir.

Zaldan replika (fransuzça *replique* – närazylyk, jogap) gepleýäne diňleýjileriň ünsüni derrew çekýän güýçli jedel usulydyr. Şeýle ýagdaýda dilewar özüni ýitirmän, derrew dogry jogap tapsa diňleýjileriň oňa hormaty artar.

Çykyşy bozmaga gönükdirilen zaldan gelýän ýek-tük gykylyklara mümkin boldugyndan üns bermeli däl. Adatça, 2-3 replikadan soň asudalyk aralaşýar. Emma çykyşyň dowamynda ol ýa-da beýleki pikirleri çuňlaşdyrmak, aýanlaşdyrmak mümkin bolsa, şol replikalary öz peýdaña öwürmek bolar.

Jedel mahalynda garşydaşyň replikalaryna, soraglaryna jogap bermek bilen biz märekede gülki, gahar, goldamak we ş.m. duýgulary döretmäge çalyşýarys. Sebäbi märeke jedelde üçünji garşydaşyň ýa-da kazynyň wezipesini ýerine ýetirýär. Galyberse-de, jedel märekäni öz tarapyňa çekmek üçin alnyp barylýar.

Jedelde märekä ýüzlenmegiň uly ähmiýeti bardyr. Mesele boýunça delilleri we pikirleri logiki taýdan yzygiderli we doly beýan etmek bilen märekäniň netije çykarmagyny soramak mümkin. Şonda dilewar diňleýjilere ýüzlenip aýdylan zatlaryň diňleýjiler üçin uly ähmiýete eýedigini görkezmelidir. Syýasatçylaryň, aýratyn-da, saýlawlar wagtynda öz aýdýanlarynyň diňleýjiler üçin uly peýda getirer diýip aldaýan wagtly-da köp bolýar.

Aýanlyk, açyklyk, berklik goşmaça syýasy ýarag bolup biler. Kähalatda, aýratyn-da, zandyýamanlyk bilen berlen soraglara degişme bilen jogap bermek örän ýerlikli bolýar.

Mysal üçin, öňki SSSR-iň ýobaşçylarynyň biri Kosygin ABŞ-a baranda, «Näme üçin Sowet Soýuzynda ylmy açyşlar gizlin saklanýar?» diýip soranlarynda ol: «Esasan, MRM-ni (ABŞ-nyň Merkezi razwedka müdiriýeti) iş bilen üpjün etmek üçin» diýip jogap berýär.

Jedelde hile (mekirlik). Syýasy jedelde, köplenç, hile, sofizm ulanýarlar. Olaryň köpüsi logikanyň kanunlaryny bilkastlaýyn ýoýmaga esaslanýar. Olaryň birnäçesine seredeliň.

1. Dürli wariantlary görnetin bozmak usuly. Mysal üçin, haýsy-da bolsa bir demokratik döwletiň kemçiliklerini tankytlan adamyň demokratiýanyň garşydaşy hökmünde aýyplanylmagy.

2. Faktlary ýoýmak usuly. Şunda faktlar, sanlar bir taraplaýyn düşündirilip, göz-görtele ýoýulýar. Şu usul başga görnüşinde jemgyýetde bar bolan çylşyrymly meseleler babatda sesiňi çykarman, ownuk meseleleri çişirmekde hem ulanylýar.

3. Betnam lakam dakmak usuly. Haýsy-da bolsa bir şahsyýeti abraýdan düşürmek, meýli, ideýany, wejera etmek, ynanmazlyk, gorky, ýigrenç döretmek maksady bilen, ýeterlik delilsiz we subutnamasyz «gyzyl», «faşist», «milletçi» diýen ýaly lakamlary dakmak.

4. Güýçlendirmek esasynda ýerini çalşyрма usuly. Muňa wagtlaýyn we ownuk kynçylyklary –«weýrançylyk», söz ýalňyşyny – «elhenç aldaw», ujypsyzja üstünligi –«göz öňüne getirip bolmajak ýeňiş» diýip atlandyrmak ýaly söz düzümleri we jümleler mysal bolup biler.

5. Abraýlylygy oýnamak usuly. Şunda bet niýetler, ýaman maksatlar üçin atly-abraýly adamlaryň atlary, olaryň aýtmadyk sözleri, pikirleri ulanylýar. Kähalatda başganyň sözünüň ýoýlan görnüşi hem getirilýär.

6. Çyn (aksioma) subutnamalar usuly. Şowakörlük bilen ynanylmagyna gönükdirilen pikir ýöretmeler. Mysal üçin, «Bu kellesi ýerindäki ähli adamlara düşnükli...», «Şeýle şübhesiz pikir...» we ş.m.

Çynaberimsiz ýalan gepleýän syýasatçylar «ýumşaklyk üsti bilen öldürmek» ýaly sözleri ulanyp gödek, göz-görtele ýalandan el çekip, garşydaşyna aýlawly taýak urýarlar.

Jedele gatnaşýan garşydaşyň şahsyýetine garşy gönükdirilen birnäçe usullar hem bar.

1. Garşydaşyň gaharyny getirmek, onuň erkini peseltmek usuly. Käbirleri öz üstünden gözegçiligi ýitirip, kähalatlar ulatmalara ýol berip, logiki ýalňyşlyklar goýberýärler. Şondan peýdalanylyp, garşydaşa aýgytly zarba urulýar. Garşydaşyň gaharyny getirmek üçin meselä degişli däl myjabat atmak, bireýýäm bolup geçen wakalary

ýatlatmak ýaly usullar ulanylýar. Şeýle ýagdaýda jedeliň diňleýjileriň gözüniň önünde bolup geçýändigini ýatdan çykarman, garşydaşyň sögünç sözlerine-de pisint etmän, oňa gysgaça jogap berip, mesele barada gürrüňi dowam etdiren dilewar ýeňer.

2. Bolgusyz çişirme usuly. Bu usul garşydaşyň keýpini bozup biler. Mysal üçin, «Siz özüňizi edepliräk alyp barsaňyz gowy bolardy». Jogap: «Näme, indi men siz bilen gujaklaşmalymy?»

3. Delilsiz, uçdantutma razylaşmazlyk usuly. Şunda dilewar «hawa» diýse, garşydaşy «ýok» diýýär. «Men siziň aýdýanlaryňyza düşümemok, onuň Marsyň ýaşajylaryna düşnükli bolaýmagy ähtimal». Şeýle garşydaş bilen jedelleşmek örän kyn we ol jedelleşýäniň psihikasyna ýaramaz täsir edýär.

4. Gedemlik we göwnüýetmezçilik bilen jogap bermek usuly. Uly alym talyba: «Elbetde, şu meselede siziň önüňizden çykjak ýok» ýa-da «Hamala, bu mesele boýunça siz görnükli hünärmen...» Şunda ol özüniň durmuş hem-de iş tejribesi bolmadyk garşydaşynyň mertebesini peseldýär, ony kemsidýär. Bu usuly diňe salykatlylyk we edeplilik bilen ýoga çykarmak mümkindir.

5. Garşydaşyň ünsüni jedeliň meselesinden sowmak usuly. Bu önki usulyň ýuwmarlanan görnüşidir. Ýaşuly: «Ýagşy ýigit, sen meniň ýaşymy ýaşasaň, aýdanym bilen razylaşardyň». Şeýle ýagdaýda ýaş adam «Ýaşlygyň bu ýerde nähili ähmiýeti bar?» diýip, subut edip başlaýar. Diýmek, hile başa bardy.

6. Garşydaşyň mertebesine degmek usuly. Bu usuly toslama faktlary hakyky edip görkezmek üçin öz garşydaşyny utandyrmagy maksat edinýän kezzap jedelçiler ulanylýar. Mysal üçin, «Bu zatlar size bireýýäm belli bolmaly ahyry», «Ylmyň bireýýäm subut eden zady...», «Siz şu waka barada okamanmydyňyz?» Eger-de garşydaş öz «mertebesini peseltmejek» bolup synanyssa, diýmek, hile başa bardy.

7. Hiläniň «ýumşak» görnüşiniň biri bolan garşydaşyňy öwmek esasynda şübheli subutnamany geçirmek usuly. Mysal üçin, «Siz, öz uly tejribäňiz bilen muny bilmezligiňiz mümkin däl» ýa-da «Siz akylyly adam, şonuň üçin munuň size düşnükliidigi şübhesizdir...» Şeýle gödek hile bolmagyna seretmezden, köplenç, ol maksadyna ýetýär.

8. Märekäniň we garşydaşyň psihologiýasyna zor salmak usuly. Onuň alamatlarynyň biri özüni gedem alyp barmaklykdyr. Özüniň tutýan ugrunyň gowşakdygyna seretmezden, dilewar gygyryp, özüne ynamly, ynandyryjylyk bilen, özüni hondan bärsi tutup gepleýär. Bu hile özüne ynamy bolmadyk, utanjaň hem-de tejribesiz adamlara täsir edýär.

9. Jögülik etmek usuly. Ikkibaşda jedelçi bilgeşleýin garşydaşynyň öňe süren pikirlerinden heder eden bolýar. Onuň garşydaşy öz ýeňşine ynanyp, has joşup gepläp başlaýar. Şol wagt jögi jedelkeş duýdansyz we aýgytly zarbany urup, garşydaşyny ýeňlişe sezewar edýär.

Görnüşi ýaly, hileleriň ugurlary örän köpdür. Olaryň hemmesine öňden taýýarlanmak mümkinem däl. Şonuň üçin jedel wagtynda öz garşydaşyň aýdanlaryny üns bilen diňläp, onuň säwliklerini, logiki ýalňyşlaryny, aldaw usullaryny eserdeňlik bilen bellemek gerek. Bu bolsa ony «ogurlykda tutmaga» mümkinçilik berer.

Garşydaşyň hilelerini paş etmek esasy maksada, onuň tezislerini ýalana çykarmaga gönükdirilmelidir.

Umuman alnanda, dilewarlyk sungaty adamzadyň müň-ýyllyklaryň dowamynda toplan gymmatly mirasydyr. Bu mirasyň ylym hem-de sungat hökmünde öwrenilmegi dürli kârdäki we dürli ýaşdaky adamlaryň durmuşda öz orunlaryny tapmaklarynda, şahsyýet hökmünde kemala gelmeklerinde, döredijilikli işlemeklerinde we ýaşamaklarynda uly ähmiýete eýedir. Dilewarlygyň ele alynmagy, aýratyn hem, mugallymlar, alymlar, syýasatçylar, döwlet we jemgyýetçilik işgärleri üçin has-da ähmiýetlidir.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007.
3. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat, 2007.
4. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. – Aşgabat, 2008.
5. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2008.
6. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. – Aşgabat, 2009.
7. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
8. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I tom. – Aşgabat, 2009.
9. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 2-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2009.
10. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III tom. – Aşgabat, 2010.
11. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. II tom. – Aşgabat, 2010.
12. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I tom. – Aşgabat, 2010.
13. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. II tom. – Aşgabat, 2010.
14. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 3-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2010.
15. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV tom. – Aşgabat, 2011.

16. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. III tom. – Aşgabat, 2011.
17. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistan – melhemler mekany. – Aşgabat, 2011.
18. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
19. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Janly rowaýat. – Aşgabat, 2011.
20. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2010-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 4-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2011.
21. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V tom. – Aşgabat, 2012.
22. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. IV tom. – Aşgabat, 2012.
23. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2011-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 5-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2012.
24. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VI tom. – Aşgabat, 2013.
25. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. V tom. – Aşgabat, 2013.
26. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
27. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2012-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 6-njy goýberiliş. – Aşgabat, 2013.
28. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VII tom. – Aşgabat, 2014.
29. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. VI tom. – Aşgabat, 2014.
30. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ýnsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat, 2014.
31. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat, 2014.
32. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
33. Dünýäde ykrar edilen Lider. – Aşgabat, 2014.
34. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2013-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 7-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2014.
35. *Atanyýazow S.* Türkmenistanyň toponimik sözlügi. – Aşgabat, 1970.
36. *Şyhyýewa O.* Türkmen dili we sözleýiş sungaty. – Aşgabat, 1997.

37. *Автухович Т.Е.* Античная риторика. Учебное пособие по курсу риторика для студентов гуманитарных специальностей. – Гродно, 2003.
38. *Адамов Е.А.* Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. – М., 1961.
39. *Адфельд Н.В., Раховская Е.Н.* До встречи со слушателями. – М., 1967
40. *Александров Д.Н.* Риторика. – М., 1999.
41. *Александров Д.Н.* Самоучитель красноречия. – М., 2003.
42. *Алексеева В.О.* Ораторское искусство. Учебное пособие / В. О. Алексеева; Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина, Академия непрерывного образования. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2006.
43. *Андреев В.И.* Деловая риторика: Практический курс делового общения и ораторского мастерства. – М.: Народное образование, 1995.
44. *Андроников И.Л.* Слово написанное и сказанное. – М., 1962.
45. *Анисимова Г.В.* Риторика. Издательство Дальневосточного университета. – Владивосток, 2004.
46. *Анисимова Г.В., Гимпельсон Е.Г.* Современная деловая риторика. Учебное пособие. – М., 2001.
47. *Аннушкин В.И.* История русской риторики. Хрестоматия. – М., Флинта, Наука; 2011.
48. *Аннушкин В.И.* Риторика Практикум. Учебное пособие. – М., Флинта, 2006.
49. *Аннушкин В.И.* Риторика. Экспресс-курс. – М., Наука ; 2011.
50. *Аннушкин В.И.* Русская риторика. Исторический аспект. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 2003.
51. *Апресян Г.З.* Ораторское искусство. – М., 1978.
52. *Баева О.А.* Ораторское искусство и деловое общение. Учеб. пособие. — 2-е изд., исправл. – М., Новое знание, 2001.
53. *Беляев В.П.* О культуре устной речи. – Пермь, 1963.
54. *Бредемайер К.* Искусство словесной атаки. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.
55. *Бредемайер К.* Черная риторика: Власть и магия слова. Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.
56. *Бруссер А.М., Оссовская М.П.* Правильная речь - путь к успеху. 104 упражнения для самостоятельной работы. – М.: Арт Хаус медиа, 2009.
57. *Ваарс П.К.* Тонические средства речи. – Таллин, 1964.
58. *Введенская Л.А. Павлова Л.Г.* Риторика и культура речи. – Изд. 12-е, стер. – Ростов. н/Д., 2012.
59. *Винокур В.А.* Уловки в споре. – СПб.: Речь, 2005.

60. *Волков А.А.* Основы риторики. Учебное пособие для вузов. – М.: Академический проект, 2003.
61. *Данкел Ж., Парихэм Э.* Ораторское искусство - путь к успеху. – Питер Пресс, 1997.
62. *Ерастов Н. П.* Актуализация содержания лекции. – М., 1986.
63. *Ерастов Н. П.* Культура умственного труда. – Ярославль, 1973.
64. *Ерастов Н. П.* Логико – психологические основы лекционной пропаганды. – М., 1979.
65. *Ерастов Н. П.* Сочетание требований логики и психологии в лекции. – М., 1980.
66. *Ерастов Н.П.* Культура публичного выступления. – Ярославль, 1972.
67. *Ершов П.* Технология актерского искусства. – М., 1959.
68. *Зарецкая Е. Н.* Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. – 4-е изд. – М.: Дело, 2002.
69. *Зимняя И.А.* Психологические особенности восприятия лекции в аудитории. – М., 1970.
70. *Казаржевский А.И.* Искусство полемики. – М., 1972.
71. *Калабин А.* Управление голосом. – М.: Эксмо, 2006.
72. *Карнеги Д.* Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – М., 1990.
73. *Кирсанов А. В.* Шаблон противопозан. – М., 1970.
74. *Котляров М.З.* Методика подготовки и чтения лекций. – М., 1979.
75. *Кузнецов. И. Н.* Риторика, или Ораторское искусство. – М., 2004.
76. *Кузнецова Т.И., Стрельникова И.П.* Ораторское искусство в древнем Риме – М.: Наука 1976.
77. *Кузьмина О.В.* Риторика. Учебно-методическое пособие для студентов вечерней и заочной форм обучения. / Под ред. доцента Кузьминой О. В. – СПб.: СПб ГУ ИТМО, 2005.
78. *Куприянова В.И., Назаров А.И.* Дебаты: от теории к практике: руководство. – Хабаровск: Изд-во ДВАГС, 2009.
79. *Лариса Соловьева.* Говори свободно. Создавая совершенный голос. – М.: Добрая книга, 2008.
80. *Леммерман Х.* Учебник риторики. Тренировка речи с упражнениями. – М.: Интерэксперт, 1999.
81. *Львов М.Р.* Основы теории речи. Учебное пособие. – М.: издательский центр “Академия”, 2000.
82. *Львов М.Р.* Риторика. Культура речи. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по педагогическим специальностям - 2 издание, исправленное. – Москва: издательский центр “Академия”, 2004.
83. *Макарова С.К.* Техника речи. Учебное пособие для дикторов телевидения и радиовещания. – М., 1995.

84. *Марк Туллий Цицерон*. Речи. В 2 томах. – М., АН СССР, 1962.
85. *Марк Туллий Цицерон*. Цицерон – Диалоги. – М., Наука, 1966.
86. *Ножин Е. А.* Основы советского ораторского искусства. – М., 1973.
87. *Павлова К.Г.* Искусство спора: логико-психологические аспекты. – М., 1988.
88. *Павлова К.Г.* Психология спора. – Владивосток, 1988.
89. *Павлова Л.Г.* Спор. Дискуссия. Полемика. Спор, дискуссия, полемика: Кн. для учащихся ст. классов сред. шк. – М.: Просвещение, 1991.
90. *Поварнин С.И.* Искусство спора: о теории и практике спора. – М.: Терра, 2009.
91. *Рождественский Ю. В.* Теория риторики. – М.: Добросвет, 1997.
92. *Севастьянов В.С.* Заметки о мастерстве оратора. – М., 1971.
93. *Стернин И.А.* Риторика. – Воронеж: Издательство «Кварта», 2002.
94. *Стернин И.А.* Практическая риторика в объяснениях и упражнениях для тех, кто хочет научиться говорить. – Воронеж: изд-во „Истоки“, 2009.
95. *Стешов А.В.* Риторика для лидера. – СПб.: НОУ “Экспресс”, 2003.
96. *Стешов А.В.* Как победить в споре. „О культуре полемики“. – Ленинград, 1991.
97. *Тарасенко А.А.* Живое слово. – М., 1971.
98. *Ткаченко И.В., Шарохина Е.В.* Шпаргалка по риторике. Учеб. пособие. – М.: ТК Велби, 2005.
99. *Токмина Т.А., Токмин С.Ю., Миронова О.Б.* Речевая культура будущего специалиста. Учебное пособие по риторике для студентов технического вуза. Издание первое. – Тверь, 2003.
100. *Федосеев П.Н., Попов С.Н.* Об искусстве полемики. – М., 1982.
101. *Хаззагеров Г.* Партия, власть и риторика. – М.: Изд-во “Европа”, 2006.
102. *Хаззагеров Г.Г.* Политическая риторика. – М.: Никколо-Медиа, 2002.
103. *Хаззагеров Г.Г.* Риторический словарь. – М.: Флинта, Наука, 2009.
104. *Хаззагеров Г.Г.* Убеждающая речь. Учебное пособие. – Ростов на Дону, ЮФУ, 2010.
105. *Хайнц Леммерман.* Уроки риторики и дебатов. – М., 2002.
106. *Харченко Е.В.* Модели речевого поведения в профессиональном общении. Монография. – Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2003.
107. *Шипунов С.* Харизматичный оратор. Руководство к курсу Словесная импровизация. – М., 2007.
108. *Штауб Грегор.* На чем я остановился? Как не потерять логическую цепочку в разговоре и публичном выступлении. – М.: АСТ: Астрель, 2005.

MAZMUNY

Giriş	7
-------------	---

I BÖLÜM. DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TARYHY KÖKLERI WE ÖSÜŞI

§1. Gadymy döwürde dilewarlygyň sungat hökmünde ýüze çykyşy we kemala gelşi	13
§2. Orta asyrlarda dilewarlyk sungatynyň ösüş aýratynlyklary	23
Dilewarlyk sungatynyň ösüşiniň aýratynlyklary. Türkmenistanda dilewarlyk	23
§3. XVII-XX asyrlarda dilewarlyk sungaty	30
§4. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda we Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilewarlyk sungatynyň ösüşi	38

II BÖLÜM. DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TAGLYMAT ESASLARY WE USULYÝETI

§1. Dilewarlyk amaly we märeke	43
§2. Dilewaryň çykyşa taýýarlanmagynyň yzygiderliligi (çykyşyň temasyny saýlap almak, dilewarlygyň toparlary we görnüşleri, çykyş üçin maglumat toplamak)	53
§3. Dilewaryň çykyşynyň yzygiderliligi, sazlaşygy we onuň meýilnamasy	63

III BÖLÜM. DILEWARLYGYŇ IŞ ÝÜZÜNDE AMAL EDILIŞI

§1. Subut etmek we anyk maglumatlardan peýdalanmak usullary	75
§2. Dilewaryň söz baýlygy we sözleşiş medeniýeti	85
§3. Dilewaryň märekäniň önünde özüni alyp barşy	96
§4. Soraglara jogaplar. Jedelleşmek sungaty	110
Peýdalanylan edebiýatlar	121

Ogulnabat Çaryýewa, Ogulbibi Çaryýewa

DILEWARLYK SUNGATYNYŇ
TARYHY WE ESASLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>B. Orazurdyýewa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 19.12.2014. Mõçberi 60x90^{1/16}. Çap listi 8,0.
Şertli çap listi 8,0. Hasap-neşir listi 6,86. Şertli reňkli ottiski 11,25.
Sargyt 2620. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.